

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00364372 (P)

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

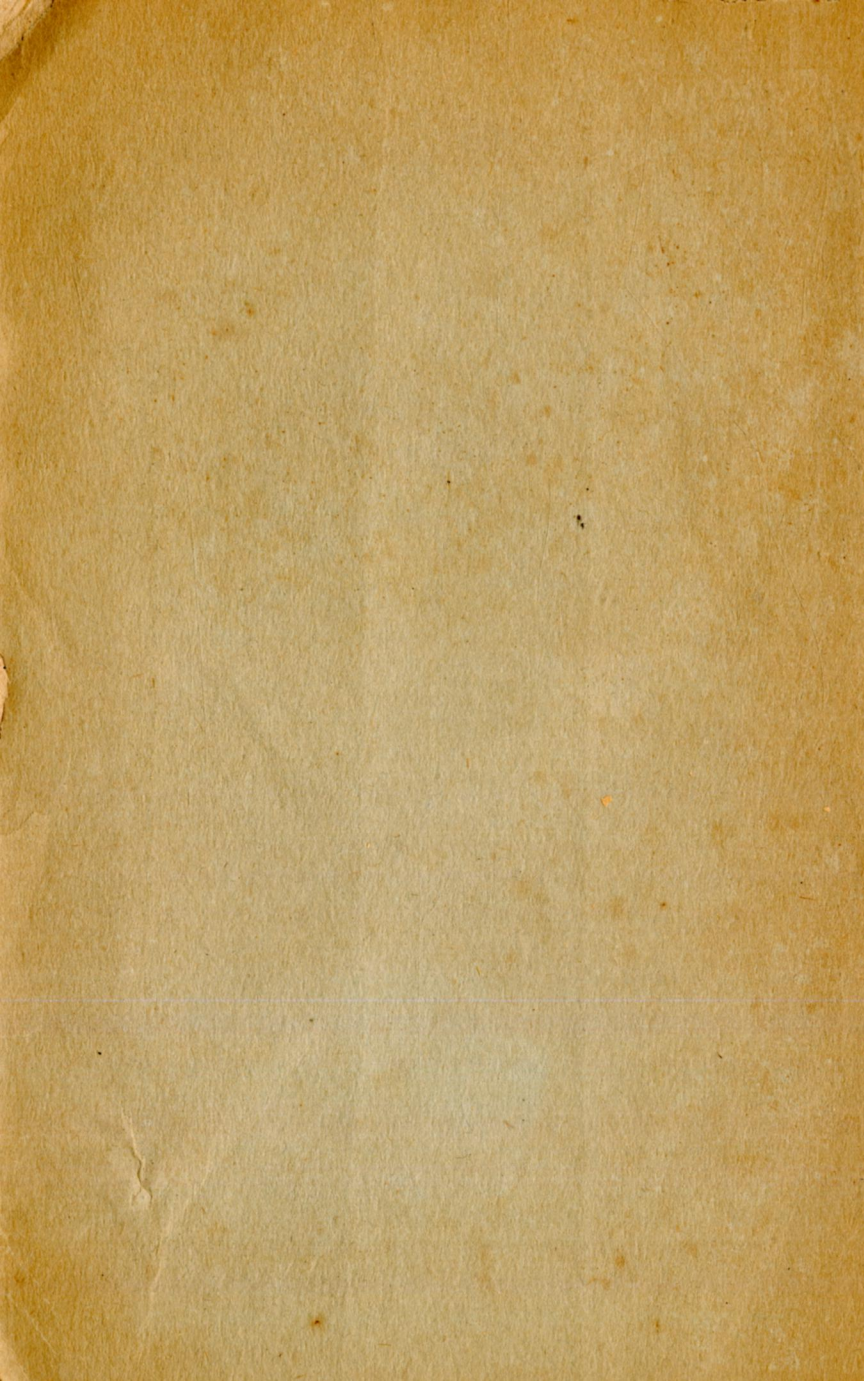
НАПИСАВ

Олександр Барвінський.

"Истинна свобода ви".
"Правда визволить вас."
Еванг. св. Йоана VIII. 32.

1920.

№ 2 208

Історія

України-Руси

НАПИСАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

“Истинна свободить ви”.

“Правда визволить вас”.

Еванг. св. Йоана VIII. 32.

ВІННІПЕГ, 1920.

НАКЛАДОМ "УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ"

850 Мейн Стріт.

Вінніпег, Ман.

И659.836

Дип

ЛІНБ ім. В. Стефаника
АН України

2027171

ВСТУПНЕ СЛОВО.

На землі жиє багато людий поділених на всякі роди, мов би великі сім'ї, родини. Кождий нарід говорить своєю мовою, співає свої пісні, має свої окремі звичаї. Ні широкі ріки, ні високі гори не в силі розділити народу між собою. Люди ділять землю на менші та більші краї, держави та царства, кладуть між ними свої границі, а всеж таки нарід остане народом, хоч би його розділив поміж дві або три державі чи царства.

Поїде наш чоловік зі Львова до Черновець тай не стямить ся, що він з Галичини заїхав уже в инший край, на Буковину, бо й там найде він своїх людий, що говорять його рідною мовою, співають такі самі пісні, так само святкують чи то Різдво чи Великдень, так само справляють весіля, тай інші звичаї у них такі, як і в рідній його стороні. Лучить ся коли нашому чоловікови з далекої України, зза яких сто або й більше миль, чи з Києва чи з Одеси або з далекого Чернигова чи Харкова заїхати до Львова або Черновець, доведе ся йому зайти до нашої церкви, чи до читальні, або так між громаду наших людий, всюди витають його щиро як свого чоловіка і здає ся йому, що він серед своєї рівні, мов у себе дома.

Отже бачимо, що інші границі країв, держав чи царств, а інші границі народів. Нераз протягом сотки або й десятки літ змінюють ся границі держави, які собі покладали самі люди, або й ціла держава розпадає ся, зовсім щезає. Але не так діє ся з народами. Минають сотки і тисячки літ, а нарід жиє собі та сидить громадами по селах та містах і переживає неодну державу, хиба що сам нарід понехає свою рідну мову, свої пісні, відцурає ся своїх предківських звичаїв та пригорне ся і пристане до чуженини.

тим, мало придатним до хліборобської управи. Тут були ті сховища, куди збиралося населення із слабше захищених сторін і переховувалося в небезпечних часах. В середнім поясі сего краю, з хвилястою, горбоватою поверхнею, виступають височини і високоровени з високими хребтами, які надають йому подекуди гірського вигляду. Сі височини і високоровени вкриті переважно плодovitим чорноземом, попереривані глибокими ярами і коритами рік Дністра, Буга, Дніпра і їх допливів. Тут розкинулося, жило і розвивалося українське культурне і політичне життя, хоч і сюди нераз набігали ватаги диких степових народів і часом заливали її сторони. Полуднева сторона сего краю аж по чорноморське побережжя зовсім безлісна. Тут розкинулися безмежні травяні степи, що на сході лучать ся з великими азійськими степами. Ся степова країна була широким шляхом, яким пересувалися, на ній товклися, кочували хижі орди азійських народів і були грізними також для дальших земель, а часто лежала та країна пустинею.

Сю простору країну опанував і заволодів нею український нарід бодай в значній частині вже в глибоку старовину, на яких 600 літ після Різдва Христового і тих часів сягає писана пам'ять про наш нарід заведена в літописях.

Український нарід є східною частиною великого славянського племені і ділився на дрібніші племена з окремими назвами. Найдавніше і найчисленніше плем'я Поляни розселилося було над середнім Дніпром а головним його містом був Київ. Се осередок життя українського народу — се властива Україна. На північ і схід від Полян сиділи над рікою Десною Сіверяни, а їх міста були Чернігів і Любеч. Сусідами Полян на заході були Деревляни, що сиділи у великих лісах Поліся. На землях понизше Деревлян та Полян, аж до Чорного моря поселилися Уличі й Улучичі, ще низше між Дністром та устем Дунаю, Тиверці. Нинішню Волинь попри Уличичів, заняло плем'я Дулібів*).

---

*) Сі племена творили т. зв. вітку східних Славян, українську. До північної вітки т. зв. білоруської належали: Кривичі, Радимичі, Вятичі і Словени. Велике торговельне місто землі Словен, Великий Новгород, було, мабуть, козьонією полудневої української вітки.

І. УКРАЇНА (РУСЬ) ПІД ВЛАДОЮ КНЯЗІВ.

І. Початок української (руської) держави. Перші українські князі.

Про початок української держави знаємо мало що певного. Однак Україна здавна проживала понад Дніпром а грецькі та інші літописці згадують про Україну (Русь) уже на 600 літ після Різдва Хр. Се войовниче плем'я вело завзяту боротьбу з сусідами і мало-помалу підчинило собі деякі славянські племена та оснувало сильну державу, котрої осередком став Київ. Сі племена лучилися в державу під владою князів.

Перший князь, про котрого знаємо дещо певнішого, був Олег. Київ так припав до вподоби Олегу, що він зробив його столицею всієї України. Літопись оповідає, що Олег виправився на полудне на Греків і з їх столиці Царгорода вернув до Києва з великою добичею. За сю незвичайну удачу нарік назвав його віщим себто чародієм. Та й сама смерть його мала бути незвичайна. Один ворожбит виворожив йому, що він умре від свого любимого коня. Князь казав держати коня в стайні, а коли він згинув, пішов подивитися на його кости і насміявся з ворожбита та наступив на голову коня, з котрої виповзла змія і вкусила князя, від чого він й умер.

Після Олега княжив Ігор. Раз якось виправився він із своєю дружиною на Деревлян збирати від них данину (податок званий тоді полюдем) і вже вертав у Київ. Але відтак зажалував, що мало зібрав данини і з частиною дружини знов вернув до Деревлян, щоби вибрати ще більше данини. Деревляни розсердилися і сказали: "Внадить ся вовк до овець; тай забере все стадо; ліпше убиймо його". Схопили Ігоря, привязали його до верхків двох деревин за ноги, а коли пустили їх, князь був розірваний на двоє.

На могилі Ігоря, тогочасним звичаєм, жінка його Ольга казала насипати високий курган, в його пам'ять справила поминки (тризну). Літопись оповідає, що Ольга жорстоко пімстила ся на непокірних Деревлянах, ограбила їх, і спалила їх місто

Искоростень. Мала се були княгиня вельми хитра і рішучої вдачі. Але найбільш вславила ся тим, що перша з княжої родини на Україні стала Християнкою і Церква зачислила її до святих.

Св. Володимир.

Св. Ольга.

Коли підріс її син Святослав, передала йому княжий престіл, але мимо намови матери він не хотів охрестити ся. Се був незвичайно хоробрий і войовничий князь і весь час проводив на війні з сусідами. Він хотів перенести княжу столицю з

Київа над Дунай до Болгарії, але був приневолений звіттам уступити. Вертаючи до Київа, погиб в бою з диким степовим племенем, Печенігами, що чатували на него над Дніпром.

2. Св. Володимир. Християнство на Україні.

Син Святослава а св. Ольги внук, Володимир, був також вельми емкий і войовничий князь. Побідами розширив він Українську державу на схід і захід і прилучив до неї також східну часть нинішної Галичини з містом Червенем, що звала ся длятого Червоною Русю. Але вславив ся Володимир не тільки своїми побідами, скілько заведем християнства на Руси (987 року по Різді Христовім).

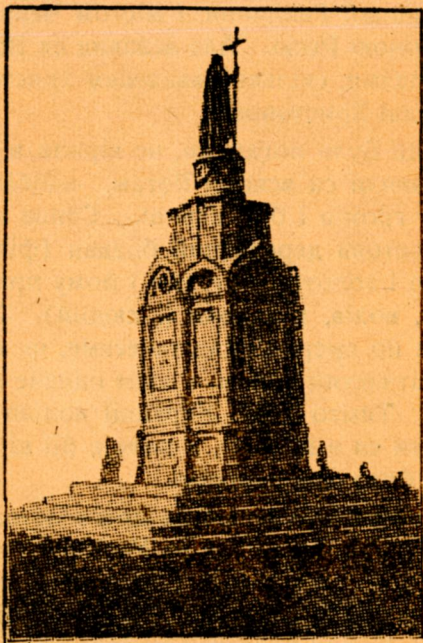
Доси Українці були поганями, не вірили в одного правдивого Бога, а кланяли ся всяким богам, найбільш Перунови, грізному богови громів і блискавиць. Сонце називали Дажбогом. В Київі стояв деревляний бовван (фігура) Перуна із срібною головою і золотими вусами і йому приношено криваві жертви (коний, волів, а деколи й людей). Українці-погани вірили, що жите по смерти буде такесаме, як і на землі. Рай уявляли вони квітчастим садом, в яким одначе могли жити лише вільні люди. Тимто давні Українці воліли радше пожити смерти, як дістати ся в неволю, в полон, бо вірили що невільник і по смерти буде ґевільником.

Але та поганська віра не могла довго остояти ся на Україні. Християнська віра проникла на Україну з грецькими переселенцями і купцями уже в 9-ім столітю, за князя Ігоря була уже в Київі християнська церква св. Ілії, а за християнської княгині Ольги число Християн значно зросло. Отже внук її князь Володимир з поради старших людей і своїх бояр вислав, як оповідає літописець, послів по ріжних краях, щоби розвідали яка віра найліпша. Найбільш до вподоби припала княжим послам грецька служба Божа в Царгороді.

Небавом після того випала війна України з Греками і Володимир обляг місто Корсунь, а підчас облоги зложив обітницю, що охрестить ся, наколи здобуде місто. Колиж повело ся йому здобути Корсунь, післяв він просити грецьких цісарів,

щоби віддали за него сестру Анну, а він готов охрестити ся. Урадовані цісарі прислали свою сестру до Корсуня і священників, котрі охрестили князя, його синів і дружину.

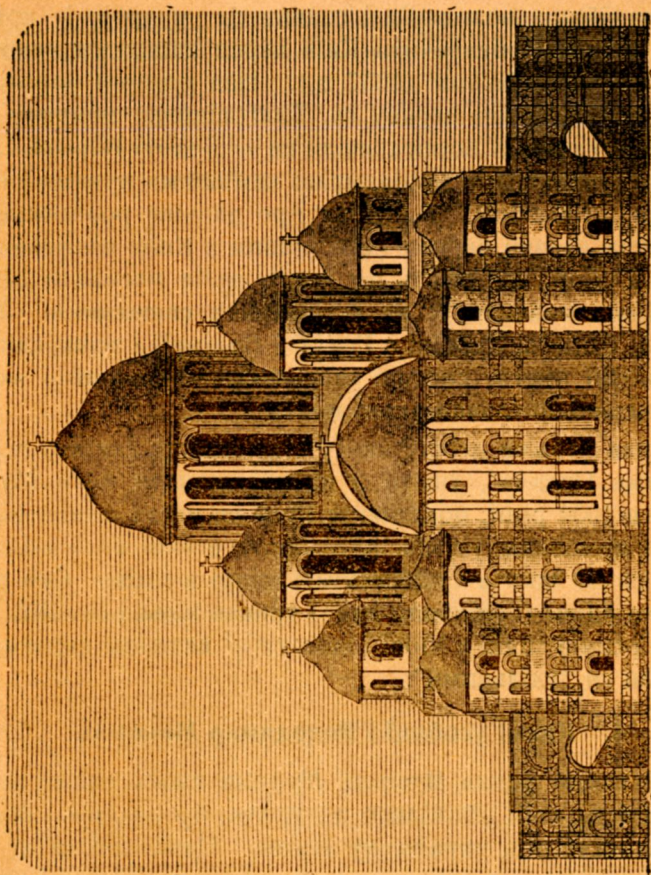
Вернувши до Київа, приказав Володимир Київлянам зібрати ся на березі Дніпра, де їх священники охрестили, а те саме стало ся по волі князя і по інших містах. Нарід повинував, ся але в многих сторонах довго ще держав ся давної поганської віри.

Памятник св. Володимира в Київі.

Після хрещеня, жорстокий спершу і войовничий Володимир став, як запевняє літописець, смирним і милосердним, ставив церкви (н. пр. в Київі Десятинну, на котру віддав десяту часть (десятину деяких своїх доходів), роздавав милостиню убогим, а недужим казав розвозити поживу по домах і щедро гостив бенкетами свою дружину. Тим то нарід зложив про князя Володимира багато переказів і пісень, звеличав його

“Красним Сонцем”, в історії названо його Великим, а церква по смерті (1015 р.) зачислила його до святих, та дала йому імя Рівноапостольного (обходить його пам'ять 28 липня).

Соборна церква св. Софії в Києві.

3. Україна поділена на уділи. Ярослав Мудрий.

В тих часах був на Україні звичай, що кождий син князя, звичайно ще за житя вітця, дістав частину батьківської держави яко уділ.

Володимир мав багато синів і роздав поміж них уділи, а

се довело зараз по його смерті до кривавих усобиць поміж братами (війни, які вели між собою), поки наймолодший син його Ярослав злучив знов разом всі уділи і засів на княжій престолі в Києві (від 1019 до 1054 року). Ярослав був одним з наймогутніших володарів і славився мудрою і кріпкою управою, а щоби забезпечити Київ перед нападами хижих народів, обвів місто муром (1037 р.). Над одними воротами в сім мурі поставив він церкву св. Благовіщення, покриту золотою бляхою і тому ці ворота звалися — Золоті Ворота. З них остали ще останки стін попідпирані камінними луками і споєні залізними штабами*). Він дбав про дальше розповсюджене християнства, ставив церкви (між иншим в Києві величавий Софійський Собор, що стоїть до нині), велів посилати діти до школи, щоби вивчити їх на українських священників. Перші священники були на Україні з Греції і Болгарії і принесли з собою церковні книги, списані староболгарською або, як нині кажемо, церковно-славянською мовою.

Ярослав зложив першу книгу українських законів під назвою “Руска Правда”, тимто в історії назвали його Мудрим. Він умер в 1054 році, поділивши Русь на уділи поміж синів, а мраморна домовина, украшена різьбою, в якій його поховали, зберегла ся до нині в Софійськім Соборі в Києві. Сей розділ України на уділи (“удільний лад”) тривав кілька сот літ. Найстарший з синів сидів в Києві і звався — великим князем, а всі інші звалися “удільними”.

4. Княжі усобиці і Володимир Мономах.

В завіщаню радив Ярослав Мудрий своїм синам жити в згоді і любові, собі обопільно помагати, бо инакше і самі погинуть і погублять українську землю. Одначе сини не сповнили сего завіщання а заводили між собою колотнечі і усобиці та закликали один проти другого на поміч Половців, дикий

---

*) Польські історики оповідають, що коли їх король Болеслав Хоробрий вправляв ся на Київ (1018 р.) і в'їздив до міста, ударив своїм мечем о міські ворота, так, що сей меч вищербив ся. Одначе тоді ще не було тих воріт, отже ся вістка є неправдива.

нарід, що кучував в степах і часто наїздив, як давнійше Печеніги, українську землю, грабив села і міста, забирав скотину і гнав в полон багато людей.

Спокій і лад на Україні настав аж тоді, коли з волі Київського Віча засів на великокняжім престолі в Києві внук Ярослава Мудрого князь Володимир Мономах*) (від 1113 до 1125 р.). Він не дозволяв молодшим князям заводити ворогованя між собою, а збирав їх на походи проти диких Половців

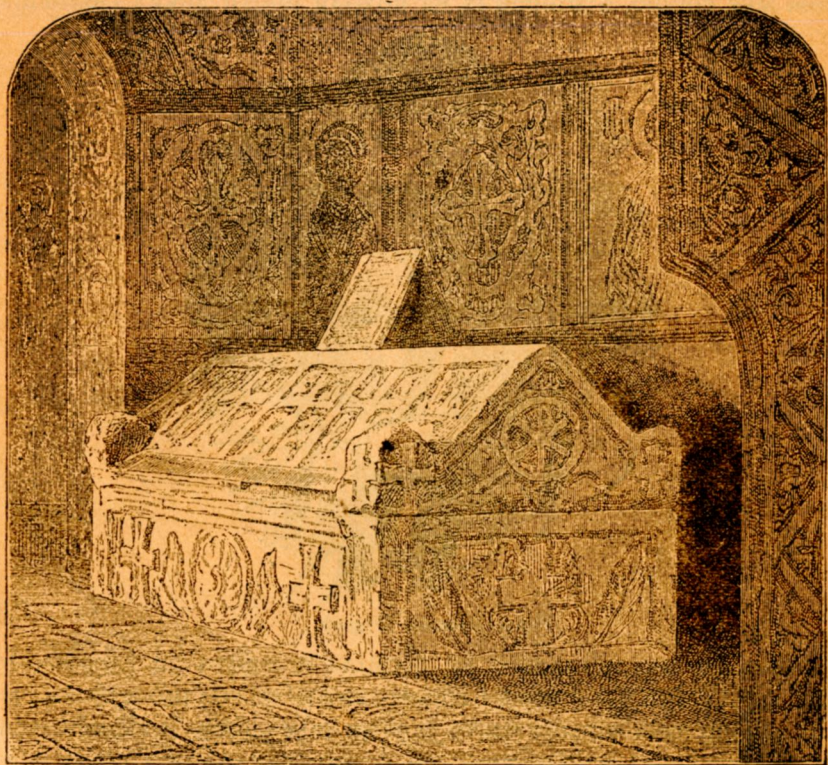
Князь Ярослав Мудрий.

і побив їх так, що довго не посміли наїздити на українську землю. Се був побожний і справедливий князь, що в своїх руках злучив знов більшу часть українських уділів. В науку своїм синам написав він "Поучене", в котрім оповів про свою невтомиму діяльність і наказував їм жити в мирі і згоді.

---

*) Оповідать мов би тодішний грецький цар прислав великому князеві Володимирові з богатими дарунками також дорогоцінний вінець, власність цїсаря Константина Мономаха що був дідом по матері князя Володимира і мабуть во нїм і князь Володимир звав ся Мономахом (значить єдиноборець). Сей вінець званий Мономаховою шапкою є до нині в Москві.

Але із смертю кождочасного великого князя в Київі починали ся між князями ворогованя і усобиці. Так стало ся і по смерти Володимира Мономаха. В тих усобицях противники часто наїздили і нищили Київ “матір українських міст”. Старинна, славна і богата столиця України через те занепадала і перестала бути першим і головним містом на Україні, а Русь розпала ся знов на окремі князівства або землі.

Домовина Ярослава Мудрого.

5. Занепад Київa. Початок великого князівства Московського.

Коли Руські князі часто вели між собою усобиці і тим опустошили і обезсилили українську землю, насувала з півночі грізна туча, що знищила славу і значіне Київa.

На далекій північно східній стороні України, посеред лісів і болот сиділи фінські або чудські племена (захожі з Азії). Підчас княжих усобиць виходило сюди з України багато переселенців, а з ними ширила ся тут християнська віра. Приймаючи християнську віру і просвіту сі чудські племена мішали ся з Українцями, а з тих мішанців витворив ся окремиий нарід, званий московським, від міста Москви, котре опісля стало столицею сеї землі. Нарід московський або великоруский відріжняє ся і вдачею і звершною подобою від українського. Моска-

Князь Володимир Мономах.

лі з природи острійші, рухливійші, практичнійші та емкійші від Українців, і у всім глядять користи. Громадське жите у Москалів зовсім инше як в Українців. Нарід піддавав ся там зовсім волі князя, зрікав ся зовсім своєї волі особистої, а московські князі, оперті на такій покірній силі народу, дійшли до великої самовлади і намагали ся загорнути всі українські землі і знищити їх самостійність і окремішність.

В тих лісистих і багнистих сторонах повстали перегородом міста Суздаль, Володимир над рікою Клямзою, Москва і інші. Внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбський (названий так від села Боголюбово, в котрім любив проживати), положив підвалини до Володимирсько-Суздальського, опісля до великого Московського князівства. Володів він тут як самовластець, не оглядав ся на волю народу ані бояр, і не роздавав уділів ні братам, ні своякам. 1169 р., виправив ся він з великим військом на Київ, здобув його і ограбив, та назвав ся великим князем, уважаючи себе старшим князем всеї України. Однак не хотів він княжити в Києві, а остав у своїй суздальсько-московській столиці, Володимирії над Клямзою і се було найбільшою зневагою для Києва, старинної “матери українських міст”. З того часу занепадає значіне Києва, а на півночі бере перевагу Москва, що стала осередком володимирсько-суздальського князівства.

6. Почин окремого Галицького князівства.

Зі всіх українських земель, мабуть, чи не найкрасшою і найзаможнішою була Червона або Галицька Русь. Сей плодovitий і торговий край дістав ся князям Ростиславичам, правнукам Ярослава Мудрого, Володареві Перемиському і Василькови Теревельському, котрі дали почин окремому князівству. Головні міста в Червоній Русі були: Перемишль, Звенигород (нині село недалеко Львова) і Теревля. Син Володаря Володимирко з'єднав в одну цілість свою Червону Русь і вибрав собі столицею Галич над Дністром (1141 р.) і з того часу звало ся се князівство галицьким. Його син Ярослав, званий задля великого розуму Осьмомислом, дбав о спокій і лад в краю, закладав школи, пособляв хліборобству, торговлі та промислови. Князь став справдішнім самовластцем з підмогою бояр, котрі в Галицькій Русі дійшли до великої сили. Але бояри стали вмішувати ся не лише в державні, але й в родинні справи князя і з того прийшло до великого заколоту в Галичі.

Колиж вимер рід галицьких князів Ростиславичів (1198 року), тоді Роман, князь Володимирсько-Волинський, здобув Галич і став Галицьким князем, та погамував силу і перевагу бояр.

Але Роман злучив під своєю владою не лише Волинську і Галицьку землю (Галицько-Володимирське князівство), загорнув також Київщину і з того часу Київ перестає бути осередком України, а вся вага перекиляється на Галич. Роман став могутим князем і справедливо називав його літописець однодержавцем всієї української землі. Він поляг в бою з польськими князями і тоді почався великий розлад, бо старший син його Данило був ще малим хлопцем. Галич переходив з рук до рук, до угорської Польщі*), ба, навіть в руки бояр, поки підріс Данило і заволодів знов батьківщиною. Тоді розпочав він боротьбу з непокірними боярами, однак не так жорстоко як його отець, бо Данило визначався не лише розумом і хоробрістю, але був благородним і великодушним чоловіком. Та ледви почав Данило відзискувати свою батьківщину, як з далекого сходу, з Азії, напали на українську землю Татари. Перший раз з'явилися Татари на Україні 1223 р., і побили українських князів над рікою Калкою, де також хоробро боровся і Данило Галицький. Після сего бою Татари уступили в половецький степ і вернули до Азії.

7. Другий напад Татар. Данило король України.

Вернувши з бою над Калкою, заходився Данило, щоби розширити Державу і йому довелося справді з'єдинити під своєю рукою майже всі землі, заселені Українцями. Се була велика на той час держава в Європі і сягала аж по усте Дунаю і Чорне море. Данило переніс свою столицю з Галича до новозаложенного міста Холму (на Волині); оснував також місто Львів (назване по імені сина Льва) коло 1230 року. За Данила дійшла Україна до великої заможности і просвіти, також по Європі розійшлася слава України, позаяк у воєнних походах Данило посунув ся аж до границь австрійського кня-

*) Угорський король Андрій II. та краківський князь Лешко Білий опікувалися зразу малим Данилом. Опісля однак змінили своє поведіння. Андрій оженив свого сина, Кольомана, з дочкою Лешка Сальомею, і заняв для них на короткий час Галич. З того часу прийняв угорський король титул «король Галичини і Володимирії».

зівства, а свого сина Романа послав добивати ся австрійського княжого престола*).

В трийцять літ після бою над Калкою появили ся знов Татари в Европі і сим разом спустошили суздальсько-московське князівство. Відтак виправили ся вони на полудне і під проводом страшного хана свого, Батия, підступили в 1240 р., під Київ і зруйнували матір українських міст, так що Київ ніколи вже не відзискав давньої світлості і слави. З під Київа посунула дика орда татарська чорною хмарою на захід, зруйнувала

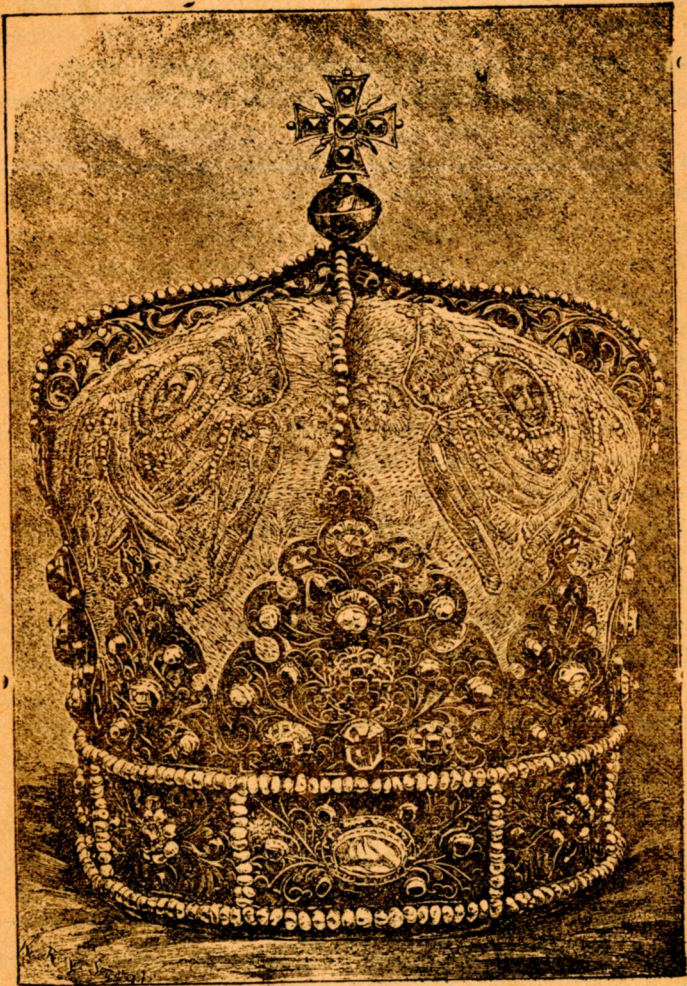

Князь Данило, король Руси.

міста на Волині, здобула також Галич, спустошила галицьку землю і загнала ся аж на Шлеск і на Угорщину. Відтак вернув Батій в степи над Волгою і там осів з своїм двором в своїй столиці Сараю, куди володарі забраних Татарами країв були при-

---

*) Син Данила, Роман, оженив ся був із своячкою останнього австрійського князя (на котрім в Австрії вимер тодішній рід князів) і хотів добити ся австрійського престола, але відтак був приневолений з Австрії уступити. Розійшла ся лише між Німцями слава про красу і стрійність українських полків.

Королівський вінець Данила.

неволені приїздити на поклін і кланяти ся Батиеви яко свому верховному панови.

Підчас Батиевого наїзду був Данило на Угорщині, а вернувши домів, почав відновляти зруйновані міста, збирати людей, що розбігли ся перед Татарами по лісах і нетрах. Крім того населяв міста Німцями, Вірменами і іншими людьми а небавом розвинув ся знов промисл і торговля. Але мимо того не мав він ще сили оперти ся страшній татарській орді і задумав поки що признати татарського хана своїм зверхником. Помоливши ся в Києві, виправив ся Данило 1245 на 1246 рік на двір Батия до Сараю. Батий прийняв його ласкаво і віддав йому галицьке князівство яко підручному князеві, за що Данило обовязаний був давати ханови військо на підмогу, коли ханови треба було виступати в похід. Але хоч та зависимість від Татар не була така важка, не міг Данило довго здержати такого приниження. Він почав оглядати ся поміж сусідами за союзниками проти Татар, оженив сина свого Льва з дочкою угорського короля Белі і почав переговори з Папою Римським, щоби Папа візвав християнських володарів до хрестного походу на Татар. За сю обіцяну поміч признав Данило Папу Римського головою Церкви, а Папа призволив Українцям придержувати ся обрядів грецької Церкви, бажаючи довести до з'єдинення східної церкви грецької, із західною, римо-католицькою. Папа прислав Данилови королівський вінець*), котрим коронував його папський посол в 1253 р., і назвав його королем України. Забезпечивши собі тим способом поміч сусідних християнських володарів, задумав Данило розпочати війну з Татарами і відобрав їм українські міста, однак обіцяна поміч не надходила і тому Данило зірвав зносини з Папою Римським, але задержав назву короля України і королівський вінець. Данило намагав ся опісля власними силами скинути татарське ярмо, але се йому не вдало ся і Татари приневолити його поруйнувати відбудовані твердині українських міст. Зате успі-

---

*) Запевняють, що сей королівський вінець перероблено опісля на мітру для єпископа в Перемишлі, де вона є до нині.

шнійша була його боротьба з іншими сусідами, н. пр. з дикими Ятвягами і з Литовцями, що принесла йому чимало слави.

Данило був не лише хоробрим лицарем, але й розумним політиком, дбав щиро і безнастанно про добро українського народу і тим з'єднав собі його любов, як перед ним Володимир Мономах.

Князь Лев.

8. Князь Лев і затрата самостійности Галицької України.

По смерті Данила (в 1264 р.) галицьке королівство розділили поміж себе його сини, а верховним князем став Данилів брат Василько. Але по смерті його почалися знов міжусобиці. Син Данила, Лев, бажав відтак злучити всі українські землі під своєю рукою, але се йому не повелося. Він відбудував Львів, зруйнований Татарами, обвів окопами і стінами, зеселив Німцями, Вірменами і іншими і зробив його своєю столицею. Про кінець його життя не знаємо нічого певного. Внук

Преподобний Нестор, український літописець.

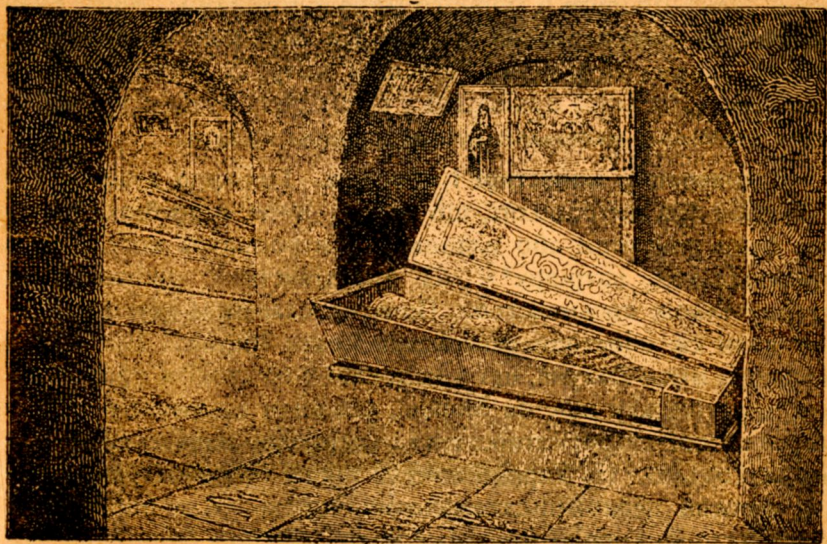
Данила Юрій вів з'єдинити ще раз Галицьку і Волинську землю, але небагом вимер рід галицько-волинських князів, а галицько-волинське князівство дісталося під владу держав Польщі і Литви.

9. Устрій і жите в стародавній Україні за князів.

Князь і дружина. Верховну владу в кожному князівстві мав князь, що жив у престольнім городі (місті) із своєю дружиною з вільних людей, вправних у військових ділах. Князь майже ніколи не розставався з дружиною, жив з нею по дружньо-

му (по приятельськи), звідкіль і її назва, на війні боровся на її чолі, дома радився з нею про свої справи, ходив на лови, збирав данину (полюде) і т. и. Старші і поважні дружинники звалися боярами, з поміж них назначав він своїх воеводів і посадників (намісників) по містах. Князь був також і верховним судією свого народу. Князі наділяли хоробрих борців щедрими дарунками а також землями, котрі вони заселяли людьми спійманими на війні. Але селяни нерозумно з бід мусіли зрікатися своїх прав і запродуватися боярам задля роботи і про-

Домовина Нестора в Київських печерах.

житку. Таким способом повстала перегадом на Україні неволя.

Народне віче. Головне населене на Україні становили міщани і селяни (звані смердами). Міщани жили по містах, звичайно укріплених, обгороджених валами і частоколами (відси назва — город). Вони вибирали собі звичайно самі свої власти: тисяцьких, старостів, сотських і ин., що дбали про лад в громаді і судили справи разом з княжими судіями (тіунами). Вибір відбувався на вічу, котре скликавав сам князь. Але пе-

регодом князі щораз рідше скликували віча і так змагали до самовлади. Вічевим дзвоном скликувано міщан на віче і там рішали ся всі важнійші справи. Нераз доходило на вічу до великої ворохобні і бійки.

Торговля. По селах занимали ся люди звичайно хліборобством, по містах торгівлею і промислом. Київ був першим містом що до богатства. До Київа приїздили купці (гості) з далеких, чужих країв, привозили там вина, сукна і т. и., а вивозили кожухи, скіри, віск, мід і т. и. Щорічно приходили сюди численні судна Дніпром з Чорного моря з товарами. Князі були приневолені давати воєнні відділи для обєзпеки купців перед дикими ордами Печенігів і Половців, котрі їх часто нападали і грабили. До Київа приїздили з Царгороду будівничі і живописці, ставили і малювали церкви і княжі палати.

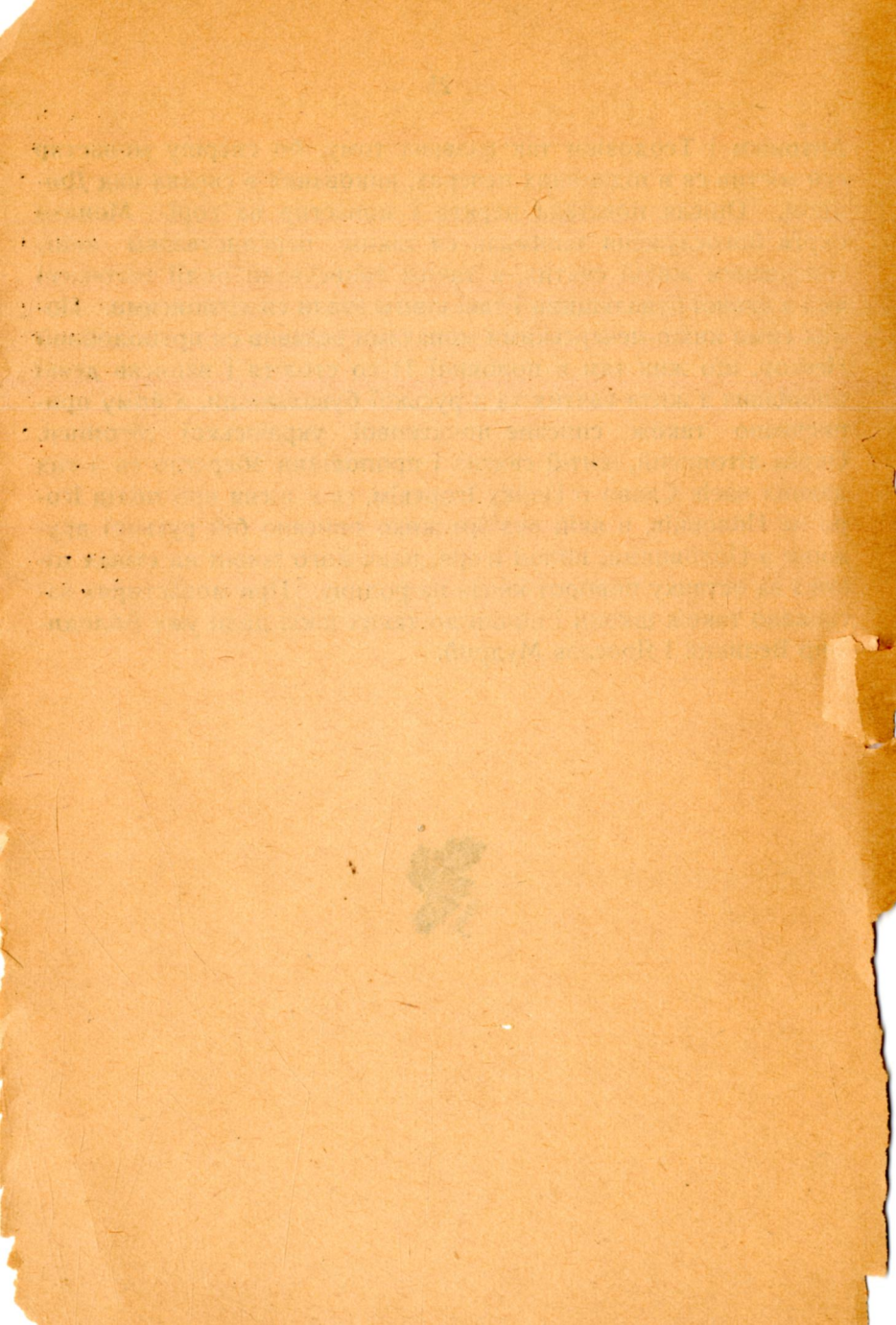
Духовенство, монастирі і просвіта. Головою духовенства на Україні був митрополит, що сидів у Київі, а по більших містах були єпископи або владики. Митрополита настановляв царгородський патріарх*). З християнством проникло на Україну також письменство. Початок славянському письменству дали св. апостоли славянські, братя Кирил і Methodій, з грецького міста Солуня, що в половині 9-го століття проповідували християнську віру на Мораві, уложили славянську азбуку і переложили староболгарською (церковнославянською) мовою св. Письмо. На Україні почали також головно духовні писати книжки церковно-славянською мовою. Але письменних людей було на Україні тоді дуже мало. Спершу були лише богослужбні книжки а їх переписуванем занимали ся головно монахи (бо в тих часах ще люди не знали печатаня книг). З християнством настало також багато монастирів на Україні. Найславнійшою була в Київі Печерська Лавра, основана св.

---

*) До кінця одинайцятото столітя царгородський патріарх признавав ще Папу Римського головою Церкви. Аж в 12-ім столітю розірвала ся звязь між Царгородом а Римом і так християнська Церква розділила ся на західну (римську) і східну (грецьку). А що Україна оставала в звязи з Царгородом, отже й через те відлучила ся від західної (римсько-католицької) Церкви.

Антонієм і Теодозієм так названа тому, бо спершу монастир сей містив ся в підземних печерах, викованих в скелях над Дніпром. Опісля повстала церква і монастир на горі. Монахи окрім богослуження запимали ся також переписуванем книг, списуванем житій святих, а також записували події тогочасні як і з давньої бувальщини і такі книги звали ся літописями. По між сими київо-печерськими монахами вславив ся преподобний Нестор, що жив там в половині 11-го столітя і написав деякі оповіданя з життя святих та з руської бувальнищи, а йому приписувано також списане початкової української літописи. Окрім літописий, житій святих і проповідий зберегло ся з тих давних часів Слово о Полку Ігоревім, се є пісня про похід Ігоря на Половців, в якій вельми живо описано бій руської дружини з Половцями, полон Ігоря, плач його жінки на стінах міста і на останку поворот князя на родину. При монастирях засновано також школи і почин до таких шкіл дали уже Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

II. УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ Й УГОРЩИНИ.

1. Почини Литовської держави. Зукраїнщенє Литви.

Против України, ослабленої наїздами хижої орди татарської, виступає на півночі новий ворог, Литва. Литовське племя жило далеко на півночі від Галицької України, понад Німаном рікою в біднім і глухім краю, вкритім великими лісами і недоступними болотами. З першу ділило ся литовське племя на дрібні народці і не творило одноцільної держави. Лише поганська віра і однакові звичаї лучили литовське племя. Найближшими сусідами Галицької України з поміж литовського племени були хижі Ятвяги, що часто наїздили і грабили Україну і доперва галицьким князям Романови а відтак Данилови повело ся забезпечити свої землі від їх нападів.

Але ще грізнійшою стала Литва для України, коли литовський князь Миндовг і хитростю і силою з'єднав усю Литву під своєю верховною владою і загорнув також українські землі на заході межували з Литвою. Він прийняв навіть християнську віру і тим скріпив литовську державу. До більшої ще сили і могутности двигнув Литву великий князь Гедимін. Він вибрав своєю столицею Вильно на горбоватих берегах Вілії, що вливає ся до Німану. Незвичайно розумний і емкий, покориствував ся Гедимін розладом на Україні. Майже всі сини Гедионові поженили ся з українськими княжнами, бо він бачив на те, щоби тим способом придбати для Литви Українські землі, або навязати союз з якою державою. Тим способом проникала на Литву християнська віра і українська просвіта. Українські землі радо піддавали ся литовській владі, бо тим способом звольяли ся з під татарського ярма, а до того Гедимін не нарушував їх внутрішнього горожанського ладу і признав давні права українському духовенству. Яку вагу мала українська народність в литовській державі, бачимо з того, що Гедимін писав ся королем Литви і України. Сю перевагу надала Українцям над Литовцями злука дальших українських земель з Литвою, так що дві третини великої держави Литовсько-Україн-

ської заселявали Українці, а Литва вже за Гедиміна стає осередком, коло котрого громадили ся роздроблені і ослаблені українські сили.

Гедимін роздавав свої землі, подібно як се діяло ся в стародавній Україні, поміж синів, яко уділи. Але найрозумнійший з Гедимінових синів Ольгерд злучив ся зі своїм братом Кейстутом, заволодів Вильном і присвоїв собі зверхну власть над усім Литовським князівством. Він визначав ся вельми войовничою діяльністю, провів майже все жите в боротьбі з сусідами і майже зі всіх боїв виходив витязем. Татарам відібрав він Київщину, на півночі загорнув Чернигівщину і Сіверщину, на полудне Поділе, що тоді звало ся Понизем і простирало ся широким поясом лівобіч Дністра від Дністрового Серета понад Бугом і правим берегом Дніпра аж по Чорноморе. Тим способом злучились під владою Ольгерда майже всі українські землі, велике князівство литовське стало за Ольгерда справді українським князівством, в котрім ледви десяту частину заселяло литовське племя. Прилучені до Литви українські землі роздавав Ольгерд своякам, від котрих пішли славні опісля на Україні роди княжі: Сангушків, Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Ружинських, Чарторийських і ин., що розсіли ся на Волині і в Київщині.

Ольгерд випер Татар далеко на східні степи і воював побідно з московщиною на півночі. Його брат Кейстут воював на заході з німецькими хрестоносцями, що були заразом монахами і лицарями, одягненими в білі плащі з чорними хрестами на грудях, звідки пішла назва хрестоносців. Вогнем і мечем наvertsали хрестоносці поганські народи на Балтійським побережу на християнську віру а також Литві дали ся чимало в знаки.

Ольгерд рано вже охрестив ся, оженив ся з українською княжною, провів більшу часть серед українського народу і під впливов української просвіти. Його сини також визнавали християнську віру по грецькому обрядови, а його дочки віддавали ся за українських князів. А що Україна недавно вже була християнська і станула просвітою і наукою висше поганської ще і дикої Литви, отже хоч і завойоавна Литовцями, перемогла

духом Литву. Литовці переняли від Українців тодішню мову українську, українське письмо і просвіту, українські звичаї і так справді з'українізували ся. На княжім дворі литовським, в судах і на радах говорено і писано українською мовою, списувано по українськи урядові грамоти і закони.

2. Спiр Литви з Польщею про спадщину Галицько-Володимирського князiвства. Галицька Україна переходить пiд владу польського короля Казимира та Угрв.

Коли в Галичi вимер рiд князiв Романовичiв (потомкiв Романа i його сина Данила), посадили бояри на княжiм престолi сестринця останнього галицького князя Болеслава Тройденовича (з Мазовецьких князiв), що прийняв православну вiру i писав ся з того часу Юрiй II. Але недовго княжив вiн; його жорстокiсть довела до того, що бояри отруїли його, i покликали тодi на галицький престiл Гедимiнового сина Любрата, литовського князя ожененого з дочкою князя Юрiя II. Однак польський король Казимир забажав загорнути Галицько-володимирське князiвство, виправив ся несподiвано на Галицьку Україну (1340 р.), здобув Львiв, забрав багато дорогоцiнний з княжих замкiв (тодi ще деревляних), а спаливши тi замки, вернув до Кракова. Сей перший похiд був властиво лише наїздом без бiльшого значiня. По нiм Галицькою Україною заведував боярин Дмитро Дедько, що признавав над собою владу князя Любарта, а сей знов владу татарського хана, котрий вiд часiв Данила був зверхником Галицько-Володимирського Князiвства. Але Казимир виступив знов (1349 i 1351 р.) походом на Галицьку Україну i хотiв також загорнути Волинь i Подiле. З того вивязала ся з литовськими князями довголiтня вiйна Казимира, в котрий вiн для себе здобув лише Холм i Володимир на Волинi, а литовськi князi задержали решту Волинi i Подiле.

Однак до Галицької України виступали з правами, ще за часiв короля Данила, угорськi королi. Угорський король Людвик, сестринець Казимира, посилав навіть вiйсько на Галицьку Україну ще перед походом Казимира (1340 р.). Колиж Казимир

заняв Галицьку Україну, угорський король зазначив виразно свої права до сеї землі в окремих умовах*), на основі яких Галичина мала оставати в руках Казимира до його смерти яко власність Угорщини, а по безпотомній смерти Казимира мала перейти враз з цілою Польщею під владу угорського короля Людвика.

Діставши Галицьку Україну в свої руки, розпочав тут Казимир заводити значні зміни. На місці деревляних замчищ ставив муровані замки, костели, обводив міста мурованими стінами і валами. Українським містам надавав всякі купецькі користи і вигоди. Деяким з тих (як Львів, Сянок, Перемишль, Коломия) надав Казимир німецьке право, зване магдебурським (від міста Магдебурга). Міщани були незалежні від королівських воєводів, старостів і судів. Містами управляли бурмістри з громадською радою, кримінальні справи судила лава (зложена з 12 судіїв).

До міст сих приманював Казимир Німців, Вірмен, Татар і Жидів, котрі сюди напливали і збогачували ся надаваними їм землями і купецькими користями. Таким способом поміж Українців втискали ся чужі люди, а з ними чужа віра і чужі звичаї.

Однак Галицька Україна не втратила ще зовсім своєї самоуправи, і задержала мало що не цілих сто літ після овладі Казимиром (аж до 1432 р.) по части давний український лад. Начальником краю був староста української землі (а не воєвода, як се бувало по інших польських землях). З часів українських князів остали ще по більших містах Галицької України українські уряди.

В боротьбі з Литвою зазнав Казимир підмоги Папи Римського. З вдяки за сю підмогу дбав Казимир пильно про розповсюджене латинської (римо-католицької) віри в Галицькій Україні і тим скріпляв своє пановане. В Перемишлі, Холмі і Володимирі оснував Казимир латинські єпископства, а в Гали-

---

*) З року 1339, 1350, 1364 і 1369.

чі навіть архієпископство*). Приймаючи латинську віру, Українці покидали українські звичаї, українську мову і народність. Особливо багато українських вельмож, заманених світлостю польського трону, високими почестями і урядами, приймало латинську віру. Таким способом багато Українців покинуло предківську віру, українську народність і стало Поляками.

В розповсюдженю латинської віри на Україні пособляв тоді Казимирови великий розлад в українській церкві. Київський митрополит, що був головою української церкви, переніс ся наслідком страшних нападів татарських далеко на північ, до Москви**), столиці великого князівства московського. Тим то українські вельможі і бояри, побоюючи ся, щоби “віра українська не згнула і не була в нарузі”, домагали ся установленя окремого митрополита для Галицької України. Казимир виведнав се, що царгородський патріярх посвятив галицьким митрополитом єпископа Антонія вибраного боярами і духовенством і йому підлягали всі українські єпархії, які були під владою польського короля.

Українці не могли освоїти ся з тим новим ладом, який Казимир заводив на Галицькій Україні, а особливо українські бояри входили безнастанно в змови з Татарами і Литовцями і підпомагали їх наїздам на Галицьку Україну. По безпотомній смерті Казимира перейшла Галицька Україна з Польщею на основі висше згаданих умов, під владу його сестрінця, угорського короля Людвика, а сей надав Галицьку Україну яко угорську провінцію знімченому князеві Володиславови Опольському, внукови Казимира по сестрі. Обидва сі володарі заходили ся коло скріплення латинської віри в Галицькій Україні, а латинські монахи Францішкани і Домінікани розвинули тут живу діяльність. Се викликувало заворушення, так, що в деяких костелах перестали відправляти службу Богу, а Українці повідбирали добра, надані Володиславом Опольським латин-

---

*) 1414 р. перенесено латинське архієпископство з Галича до Львова і віддано латинському архієпископови українську церкву на катедральний храм; так само оісія в Перемишлі перероблено українську церкву на латинську катедру.

**) Спершу переніс ся київський митрополит до Володимира над Клязмою.

ській митрополії в Галичі. Аж в кілька літ опісля заходами Папи піддано знов латинським владикам їх костели і добра.

Володимир Опольський побачив, що годі йому буде при безнастанних нападах Литовців удержати ся в Галицькій Україні, тому зрік ся сего князівства і заміняв за польські землі*) а Галицька Україна перейшла знов під владу угорського короля Людвика. Але сей дбав лише про свою Угорщину, а Галицькою Україною правив угорський верховний Воевода в Галичі. По смерті Людвика правила галицькою Україною його дочка Марія, опісляж молодша Ядвіга.

3. Ягайло вел. князь литовський. Злука Литви з Польщею. Галицька Україна переходить під постійну владу Польщі.

Великий князь Ольгерд розділив литовсько-українську державу поміж синів а головний престіл надав середньому синові свому і української княгині тверської Уляни, Ягайлови (Поляки звать його Ягело). Хитрим способом велів Ягайло удусити старенького свого дядька Кейстута і намагав ся захопити в свої руки всі литовсько-українські землі, а щоби осягнути самовладу в цілій литовсько-українській державі, почав Ягайло переслідувати своїх братів, котрі по більшій части спасли ся утечию до сусідних земель. Литовська держава була би й дальше остала українською, якою була за Ольгерда, наколиб Ягайло не одружив ся був з польською королевою, Ядвігою, що по смерті свого батька Людвика, угорського короля, засіла на польським престолі.

Польські вельможі і духовні звернули бачність Ядвіги на те, що для Польщі було би вельми користо, такого могутнього союзника як Ягайло, приеднати собі для спільної боротьби з німецькими хрестоносцями і задумали довести до подружжя своєї королевої Ядвіги з великим князем литовським

---

*) Вертаючи в Польщу, забрав із собою Володислав Опольський з Белзкої церкви чудотворний образ Пр. Богородиці, котрий по переказу, з иншими дарунками дістав князь Володимир Великий за царівною Анною з Царгороду. Сей образ Пр. Богородиці переніс Володислав Опольський до Ченстохови, де він до нині находить ся.

Ягайлом, хоч вона вже була заручена з австрійським князем Вільгельмом. Ягайло вихований по українськи*), обіцяв прийняти католицьку віру з усею Литвою і польське духовенство вговорило Ядвігу одружити ся з Ягайлом. В році 1386-ім приїхав Ягайло до Кракова, прийняв католицьку віру (і ім'я Володислава), одружив ся з Ядвігою, коронував ся польським королем і злучив Литву з Польщею (сю злуку звуть унією). На приказ Ягайла, охрещено на католицьку віру більшу часть Литовців, хоч багато з них визнавало вже християнську віру по грецькому обряду. На Литві засновано два католицькі єпископства у Вильні і в Троках і підчинено архієпископови в Гнезні. Змагане Ягайла, щоби завести католицьку віру і в українських землях належних до Литви, викликало тут велике невдоволене. Литовці також нераді були королеви, що поселив ся тепер в Кракові і окружив ся польською шляхтою, а в злучі Литви з Польщею бачили вони затрату своєї самостійности і окремішности. Тимчасом виправила ся Ядвіга (1387) на Галицьку Україну, виперла звіттам угорські війська своєї сестри Марії і прилучила Галицьку Україну раз на все до Польщі.

Невдоволенем Литовців по причині унії (злуки) з Польщею покористував ся розумний і вельми діяльний Витовт, син Кейстута. Він ступив в союз з німецькими хрестоносцями і дістав від них поміч. Ягайло утомлений боротьбою згодив ся відступити Витовтови Литву з достоїнством великого князя (1392 р.) однак під зверхною владою Ягайла.

Витовт розпростер своє володарство забором Самоленського князівства а відтак хотів виперти Татар і зломити їх силу. Але Татари нанесли йому страшне поражене на берегах річки Ворскли (що лівобіч вливає ся до Дніпра, в році 1399-ім) і з того часу були ще страшнійшою грозою українських земель. За те з німецькими хрестоносцями воював Витовт успішно. Витовт злучив ся з польським королем Ягайлом і спіль-

---

*) Є звістка, що Ягайло був охрещений з першу по грецькому обрядови іменем Якова. Однак се непевне.

ними силами зломили на все силу хрестоносців під Дубровном (коло німецьких сіл Грінвальду і Таненбергу 1410 р.). В тім бою українсько-литовські війська здержали перший напір німецьких хрестоносців а галицько-українські полки довершили побіди.

Пізнавши таку силу в союзі Литви і українських земель з Польщею, бажав Ягайло ще тіснійше злучити Литву й українські землі з Польщею. В три роки після бою під Дубровном Ягайло з польськими панами і Витовт з литовськими боярами з'їхали ся на сойм в Городлі, над Бугом (1413 року). Литовські бояри, що стали католиками, одержали права польської шляхти, стали власниками і дідичами своїх дібр, звали ся шляхтою і дістали польські герби (шляхотські відзнаки). Висші литовські уряди могли діставати лише католики. Православні українські і литовські бояри були виключені від тих прав. Так перемагав на Литві польсько-латинський вплив, про важнійші справи Литви і Польщі мав радити спільний сойм і тим Литва входила в тісну звязь з Польщею. Одначе Витовт намагав ся удержати самостійність Литовсько-української держави. Його краї були в церковних справах зависимі від Московського митрополита. Отже, щоби визволити ся з під зависимости московського митрополита, скликав Витовт собор українських владик і вони вибрали київським митрополитом ученого Болгарина Григорія Цамвлака (1415 р.). Витовт задумав також прийняти титул короля з рук німецького цісаря, але Поляки перехопили німецьких послів, що везли королівську корону для Витовта, котрий уже спросив багато сусідних володарів на своє вінчане. Огірчений такою невдачею умер небавом вісімдесятьлітний Витовт (1430 р.).

Після смерти Витовта, за котрого Литва дійшла до найбільшої могутности і сили, встоював Ягайлів брат, Свитригайло, ставши великим князем, о независимість і самостійність Литовсько-української держави і був прихильний Українцям та опирав ся на українським народі. В довголітній боротьбі Свитригайла з Польщею за самостійність Литовсько-української держави визначив ся на Волині український воевода князь Олександр Ніс, а на Поділю хоробрий князь Федько Несвиз-

кий. Ціла та завзята боротьба, в котрій Польща загорнула Волинь і Поділе, прибрала ціху народної і релігійної війни. Після смерти Свитригайла литовські вельможі й українські князі вибирали з гедимінового роду окремих великих князів, щоби тим способом відділяти Литву від Польщі. Поляки не хотіли допустити до зірвання унії та вибирали все великих князів литовських своїми королями. Литва і Польща мали отже все одного спільного володаря яко дві рівнорядні держави, доки через унію переведену остаточно на соймі в Любліні 1569 р., не упала справа окремішности і самостійности Литовсько-української держави.

4. Злука Литви з Польщею в Люблінській унії.

Останнім нащадком з Ягайлового роду був Жигмонт II Август, що правив яко король Польщею і був великим князем литовським. Ягайло обіцяв ще підчас коронації в Кракові довести до злуки Литви й українських земель з Польщею, а польські вельможі і польське духовенство неперестанно тим клопотали ся. Але сій злуці супротивляли ся литовські вельможі, щоби не втратити свого впливу і значіня, яке мали доси на Литві яко віддільній державі. Справа злуки Литви з Польщею стала дня Поляків тим пильнішою, бо Жигмонт Август був бездітним і з ним вимирав Ягайловський рід, що доси лучив собою сі дві держави, а з його смертю могла та звязь зівсім розірвати ся.

Польська шляхта і духовенство подвоїли отже свої змагання, щоби довести до цілковитої злуки Литви з Польщею в одну державу. Довго опирали ся сему литовські й українські вельможі, але на останку довело ся королеви приєднати литовського канцлера князя Миколу Радивиля Чорного, київського воеводу князя Константина Острогського і волинського воеводу князя Олександра Чарторийського, а сі потягнули за собою і інших українських панів. На соймі в Любліні 1569 р., підписали вони унію, се є злуку в одну державу і постановили, що Польща, Литва й Україна (Русь) будуть мати одного володаря в особі польського короля; Польща і велике князівство ли-

товське з українськими землями повинні мати рівні права, один спільний сойм у Варшаві, але Польща і Литва задержала своїх окремих урядників, окреме військо і окремі закони. Одначе опісля виявило ся, що Люблинська унія знищила самостійність великого князівства литовського і з того часу починає ся великий вплив Поляків особливо на українські землі, Волинь, Київщину і Брацлавщину, які безпосередно прилучено до Польщі.

5. Наслідки люблинської унії для України.

Велике литовсько-українське князівство складало ся з кільканайцяти удільних князівств, котрими правили князі з Гедимінового роду, а деякими ще й українські князі. Але переютом місце тих князів займають воеводи або намісники, за висимі від великого князя.

Вся область великого князівства була поділена на землі та повіти. В кождім повіті був город (укріплений замок), де жив воевода або повітовий староста і сей не лише правив землею як і інші старости повітові, але й був крім того ще судією і військовим начальником тої землі. Землі ділили ся на частки, звані службами, а одна така частка або служба обнімала обшар около 300 моргів. Такі служби роздавано в ужиток з обовязком достарчати від одної такої служби (300 моргів землі) одного узброєного чоловіка до війська великого князя. Одному можна було брати і більше таких служб, щоби лише від кождої достарчив одного вояка.

В тих сторонах, де багато було лісів і води (рік, озер, ставів) люди брали охочо “служби”, бо в тих давних часах найпоплатнійше було пчільництво, лови звірів, (н. пр. бобрів), риболовство, дегтярство і т. и. Хліборобством мало хто займав ся, а збіже управляли не на продаж, лиш на власний прожиток. Тимто в степових країнах, не обезпечених від татарських нападів, люди нерадо брали служби і задля того великі простори землі лишали ся пустою. Тоді то старости почали роздавати такі “служби” також громадам з обовязком достарчати до війська узброєного чоловіка.

Після люблинської унії введено в цілім великім князівстві

литовським і в українських землях польське право, яке стало тут обов'язком*). Се право відбило ся некористо на селянах. Спершу іменно в великім князівстві литовським і в українських землях жили селяни зовсім свobodно, хоч були нераз безземельні і держали землі як рендарі, але з часом добивали ся красших обставин і передавали свої землі дітям та платили лише данину плодами до скарбу. Дуже рідко були бранці, ще ставали хлопами, кріпаками і ся неволя переходили на їх дітий в спадщині. Колиж заведено польське право, устала свобода селян, бо в Польщі вже тоді було кріпацтво, а шляхта, що звала ся землянами, мала право вважати селян як свою власність, володіти ними як кріпаками. Шляхтич на однім селі мав над селянином право життя і смерті, бачив в нім робочу машину, на котру стілько накладав панщини, скілько могли його тілесні сили двигнути. Польське право признавало лише два стани людей — шляхотський стан, що володів землею і селян-кріпаків, що не мали ніякої свободи, ніяких прав. Після Люблинської унії втратили українські селяни на Литві, так само, як се було і в Польщі, особисту свободу, не мали власної землі і не судили ся громадським судом по давному звичаю, але підпали під владу дідичів і стали хлопами. Окрім дачок грішми і господарськими плодами були селяни приневолені відробляти ще панщину, а в чотири роки після люблинської унії варшавський сойм віддав селян під владу дідичів з тілом і майном, так, що дідич мав право карати свого підданого, як сам хотів.

Міста на Литві і Україні змінили ся після Люблинської унії на лад польських міст. До того часу українські міщани писали по українськи і так до них писали також польські королі і пани. Однак після Люблинської унії багато міщан попереходило на латинську віру і стали Поляками.

Духовенство після Люблинської унії підлягало також поль-

---

*) Книга законів, які обов'язували у великім князівстві литовським і в українських землях, звала ся Литовським статутом. В сю книгу увійшли старинні українські закони місцеві, а крім того многі постанови з польського права. Сей статут був списаний українською мовою.

ському впливови і ділило ся на “шляхту духовного стану” і низше духовенство. Владиками українськими настановляли тоді часто людей світських з поміж шляхти, що не мали до духовного стану ніякого звання, але уміли придбати собі ласку короля або його дворяків, або добре заплатили за таке достоїнство. Тодішні українські владики вели нераз жите гуляще і допускали ся ріжних вчинків, які не лицювали їх достоїнствам. Низше духовенство було вельми понижене, воно стало зовсім зависиме від дідичів, що присвоїли собі право вибирати для громади священика (право патронату, яке доси мали громади), судили священиків, брали від них данину і т. д., а через те підупала вельми повага духовенства. Перегодом дійшов духовний стан до великої темноти і зневаги. Нічого дивного отже, що українські пани і вельможі стали цурати ся православної віри і церкви, гордували нею і приймали латинську віру та ставали Поляками.

Після люблинської унії переселяє ся на Литву і Україну що раз більше польських вельмож, як Яблоновські, Замоїські, Копецьпольські, Калиновські і ин. і вони випирають з українських земель литовсько-українських панів. Сей новий суспільний лад, витворений під впливом Польщі по Люблинській унії в українських землях, наляг важким гнетом на український нарід, а до того опісля прилучив ся ще і релігійний гнет. Ті обставини приневолили український нарід станути до опору і самооборони.

6. Змаганя до просвітних і релігійних відродін.

Коли наслідком люблинської унії настали для руського народу такі тяжкі відносини, а також українське духовенство втратило свою повагу, найшов ся муж, котрий чимало подбав про просвітні і релігійні відносини на Україні. Князь Константин Острогський*), київський воевода, один з найбільш впли-

---

*) Князь Острогський оснував в Тернополі фундацію для з'убожілих українських міщан, з котрої доходів здвигнено великий дім, де зубожілі міщани мають приют.

вових і найзнатніших вельмож українських, закладав школи і печатні, з яких школа і печатня в Острозі (на Волині) мали

Князь Константин Острогський.

велику славу, бо були тоді вогнищами просвіти і чимало причинили ся до відродин науки і просвіти на Україні*).

---

*) Отець його був гетьманом литовським, вславив ся в многих боях, ставив церкви і оснував школи. Його тіло похоронено в Київі, де й доси находить ся гарний мармурний пам'ятник, з'ображуючий сплячого лицаря.

Але ще в більшій пригоді українській Церкві і просвіті стало українське міщанство засновинами церковних братств. Такі братства були вже здавна при церквах, вони опікували ся

Заведенє фундації князя Константина Острогського в Тернополі.

убогими, сиротами і займали ся иншими милосерними ділами. Колиж висше українське духовенство морально занепадо, а українські вельможі і пани перейшли на латинську віру, пере-

стали дбати про українську Церкву, тоді церковні братства почали піклуватись долею української Церкви.

Найдавніше братство повстало при церкві Успенія Пр. Богородиці у Львові*), котрому патріярх не лише затвердив новий устав, але також надав старшинство над усіма іншими оратствами і назву Ставропигійського братства**). Се братство удержувало школу для молодіжи, з котрої вийшло багато славних мужів на Україні, і печатню, в якій печатали ся шкільні і церковні книжки. Воно мало навіть право наглядати жите не лише світських і духовних людей, але і єпископів, якими тоді настановлювано часто недостойних сего становища людей, котрі нераз навіть не висвячували, але лише користали ся доходами з єпископських дібр. Такі братства независимі від київського митрополита і від єпископів, повстали також в Луцку, Вильні і інших містах, а між ними найславніше було Богоявленське братство в Києві.

7. Церковна унія берестейська.

Українські владики вельми нераді, що царгородський патріярх поставив їх під догляд церковних братств. Вони стали нарікати, що братства зложені з якихсь там кушнірів, пекарів, купців і інших українських міщан, котрі нічого не знають з духовних наук, мають наглядати їх жите і доносити про се патріярсі. У них зродила ся отже думка відлучити ся від царгородського патріярха, а признати Папу Римського головою Церкви (приступити до унії (злуки) з римською Церквою). Хоч звязь України з Римом перервала ся ще в половині XII. столітя (диви на попередну примітку), а українська Церква признавала верховну владу царгородського патріярха, не мали Українці ясного розуміння тих відносин між Римом і Царгородом і нераз висилали посольства до Риму (н. пр. за короля Данила). Піз-

---

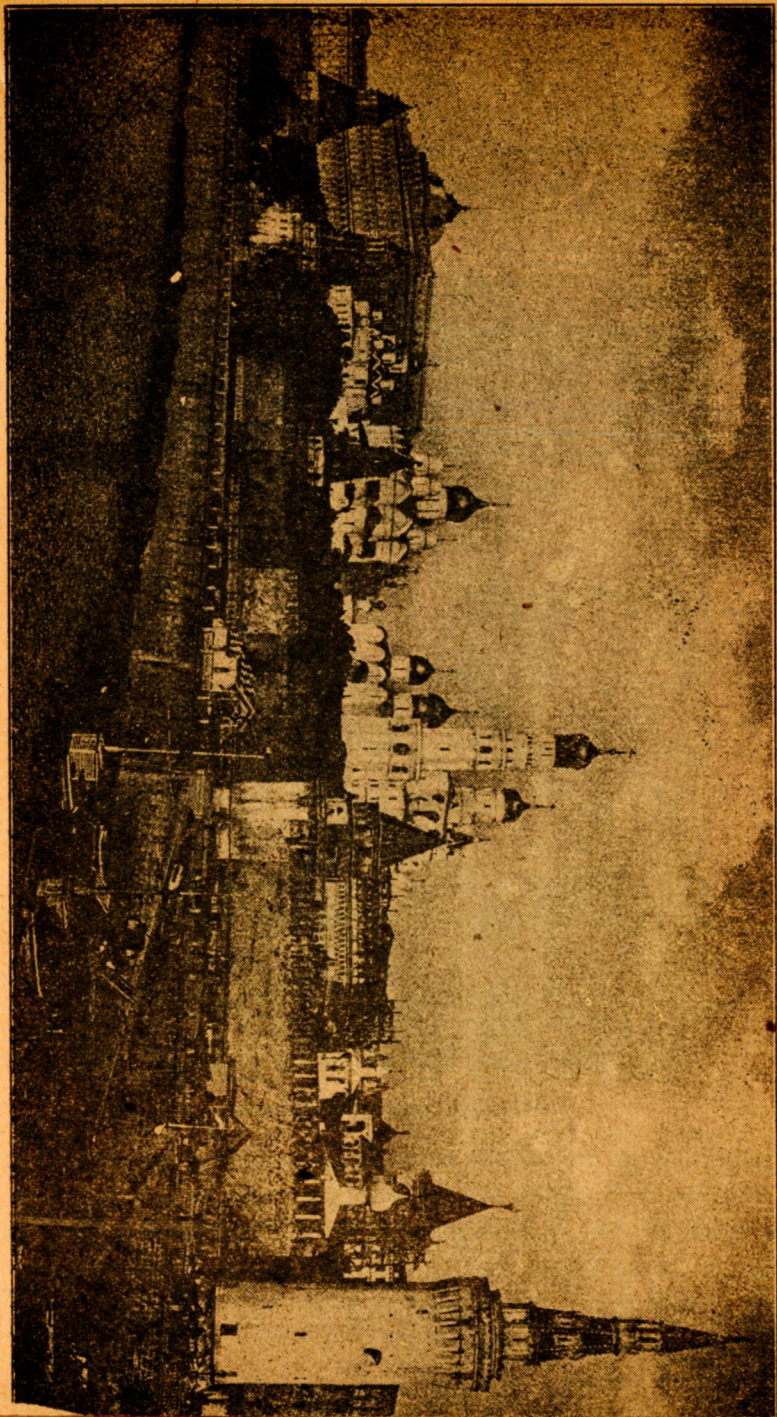
*) Сю церкву називають такою волоською, позаяк волоські воєводи причинили ся своїми жертвами до її здвигнення.

**) В р. 1585 і 1586. затвердив патріярх новий устав, а в 1589 надав братству знамя трираменного хреста патріяршого і назву Ставропигії і воно підлягало просто лише царгородському патріярхови.

нійше київський митрополит Ізидор підписав унію (злуку) української церкви з Римом (у Фльоренції 1439 р.), але він небагом умер і та звязь знов перервала ся. Тепер же особливо ревню стали заходити ся коло злуки української Церкви з Римом єпископ луцький Кирил Терлецький і володимирсько-волинський єпископ Іпатій Потій, котрий був чоловіком ученим, жив богобоязливо і на просьбу князя Острогського дістав від короля се єпископство. Київський митрополит Рагоза також склоняв ся до унії. Терлецький з Потієм виїхали до Риму і перед самим Різдом (23 грудня 1595 р.), подали Папі Климентію VIII. письмо з заявою, що українська Церква підчиняє ся римському престолови. При тім просили вони, щоби Українці могли держати ся своїх церковних обрядів і відправляти богослуженя після грецького обряду. Папа прийняв сю заяву і згодив ся на унію, а Потій і Терлецький присягли на євангеліє за всіх українських владик і київського митрополита і вернули 1596 р., домів. Одначе проти унії з Римом повсталала часть українського духовенства (між тим і львівський єпископ Гедєон Балабан) і деякі з українських вельмож а між ними старенький князь Константин Острогський. Для рішеня сеї справи зібрав ся собор в Берестю (1596 року).

На сїм соборі затверджено услівя унії подані і прийняті в Римі, а також польський король Жигмонт III., потвердив сї услівя, як і заборону переходу уніятів на латинський обряд. Львівський єпископ Балабан і перемиський Копистенський під впливом князя Острогського оперли ся признаню унії, а з ними часть українського духовенства. Таким способом в українській Церкві повстав розлам на православну і уніятську (з'єдинену, українсько-католицьку) і се викликало довгу і горячу боротьбу. Потій, котрий по смерти Лагози став київським митрополитом, ревню трудив ся для розширеня унії і мало шо не був убитий за се одним православним. Наслідком Потія на київським митрополічим престолі став Велямин Рутський, що двигнув із занепаду до давної слави і світлости чин св. Василія В. Як завзятою була тоді боротьба між православними а уніятами, показує найліпше смерть полоцького архієпископа Йоасафата Кунцевича, котрий з великою ревностию дбав про роз-

Кремліи, російська крiнiсть мiста Москви в Росiї.

ширене унії. Роз'ярена товпа православної черни напала його в Витебську, убила і вкинула його тіло в ріку Двину, звідки потім його винято і поховано з великим торжеством*). Але

Київський митрополит Рутський.

й найбільший його противник православний єпископ Смотрицький покинув відтак православіє і прийняв унію.

Одначе також Українці-уніяти дізнавали від польського

---

*) Католицька Церква за папи Пія IX. (1867 р.) зачислила Йосафата Кунцевича поміж святих.

правительства зневаги своїх прав. Польські єпископи були надто горді, щоби допустити уніятсько-українських владик до політичного впливу, щоби вони могли бути в сенаті (висшій палаті сойму), а митрополит Рутський, котрого Папа назвав

Мелетій Смотрицький.

стовпом української Церкви, жалував ся в письмі до Папи на самоволю польського правительства і латинського духовенства, на упосліджене Українців з'єдинених католицькою церквою. Для того і українська шляхта, що зівсім хотіла зрівнати ся з польською, приймала латинський обряд, а не унію, бо тим бажала запевнити собі більший вплив політичний, а унія була

на їх думку на те, щоби хлоп і релігійним обрядом ріжнив ся від пана. За приводом шляхти почало багато й українських мішан, що також мали себе за панів, приймати латинський обряд і відчужували ся в той спосіб від українського народа.

Київський митрополит Петро Могила.

8. Петро Могила і Київська Академія.

Православні готовили ся також до живої боротьби з уніятами і католиками і намагали ся їх поборювати таким самим оружем, т. є проповідями, заснованнями шкіл для виховання молодіжи і подвигнення науки і просвіти. Між заснованими в тих часах на Україні школами вславила ся побіч Ставропигійської школи у Львові небавом школа основана разом з братством при богоявленській церкві в Києві. Найзнаменитшим ректором (управителем) сеї школи був архимандрит київської печерської Лаври Петро Могила, що походив з молдавської (волоської) шляхти. Сам вельми учений і освічений висилав він на свій кошт молодих людей до заграничних шкіл і академій в Німеччині і Франції на науку і так підготовив собі спосібних учителів і настоятелів для своєї школи. Ставши київським митрополитом, випросив собі Петро Могила право переміняти братську школу на академію або колегію (найвисшу школу) на лад західно європейських академій в Парижі і Кракові, заснував при ній печатню, де печатались наукові і церковні книжки, а також бурсу для убогої молодіжи. Київська могилянська колегія стала отже вогнищем, з якого вийшло багато славних і учених мужів, а світло науки розійшло ся не лише по цілій Україні, але і на півночі, в Московщині. Однак і ті ревні змаганя Петра Могили (умер 1647 року) булиб не спинили цілковитого занепаду українського народу, колиб він сам був не підняв ся в обороні своїх прав під прапором козаччини.

III. БОРОТЬБА КОЗАЧЧИНИ І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНИ.

I. Почин козаччини.

Татарське лихоліте заповдіяло, що скрізь по українській землі були великі пустині. А хоч опісля українські і литовські князі (особливо Ольгерд і Витовт) визволили мало не всю Україну з під Татарського ярма, треба було загосподаровувати ся на тих опустошеннях, як на пожарищі. Усобиці серед татарської Золотої Орди довели опісля до її роздроблення, але татарва поселила ся дрібними ордами на бережах Чорного і Азівського моря. На самих полудневих займищах Перекопська або Кримська Орда випасала на безмежних степах свої табуни та отари. Отже як проминуло татарське лихоліте, то й Українці помалу вертали до своїх городищ і селищ та заводили на попелищах нове жите і посували ся аж на бережа Чорного моря. Плодородні землі на Україні пишали ся знов збіжем і табунами та отарами, з Царгородом і далеким Сходом навязано знов купецькі зносини.

Одначе се степове пограниче України жило вже житем повним небезпечности і тревоги. Весь край був на військовій стопі, і то не лише військовий стан, але й міщанство та селянство. Хліборобство, рибальство та взагалі все господарство поза стінами укріплених міст треба було там провадити оружною рукою, а селянин, ідучи на роботу (як описує сучасник), несе на плечи рушницю, а до боку чіпає шаблю. А ся небезпечність і тревога стала ще більшою, коли хижий нарід з Азії, Турки, здобули в 1453 р. Царгород і зруйнували Грецьке цїсарство та-підгорнули опісля під свою владу і Кримську Орду. З того часу Татари з часта запускали свої загони до Київа і до Львова і віджахнули Українців від низових рік чорноморських, а межі українських осель посунули ся від чорноморських степів далеко на північ, так, що з початком 16-го столітя міста Галич, Буск, Бар, Хмельник, Винниця стояли мовби пограничні твердині на самому краю при вході в Татарщину, а Канїв, Корсунь,

Білу Церкву, Черкаси і Чигирин уважали Турки мов би султанськими містами. По сі межі були управні поля і стояли хутори з пасіками і захистом військової сторожі на чатових могилах, звідки давали знати, що татарські загони близько. За тими сторожевими могилами простирали ся на десять і більше днів їзди аж до Чорноморя дикі поля. Треба було великої відваги пускати ся в ті глухі степи, непевні від Татарви.

Алеж невичерпані природні богатства сего краю, званого “Україною”, приманювали людність з подальших околиць і виводили її із замків і укріплених міст на “уходи” (так названо ті степові землі) рибальські, пасічніцькі, ловецькі і т. и., де треба було просиджувати довший час а задля оборони лучити ся в оружні ватаги. Але сі оружні ватаги переходили часто від оборони до зачіпки з ворогами, до нападів на таких же “уходників” з татарського боку, до граблення татарських табунів, отар, до обопільних нападів. Що весни розходила ся погранична людність по тих “уходах” на десятки миль по диких полях, жила тут цілими місяцями, віддана сама собі, без ніякої влади над собою, а до замків та міст вертала аж на зиму. Сі безнастанні напади обопільні навчали Українців відваги, виробляли завзятих і сміливих людей, готових на смерть кожної хвилі, заправлених до бою з Татарами. Отся рухлива неоселена, загартована, воєнно-промислова людність становить основу і почин козаччини.

Назву козак*) стрічаємо вперше при кінці 15-го столітя, а вона означала господарські промисли в диких степах а побіч того юнацькі походи на Татар, граблене татарських чабанів (пастухів) і всяких переїзших. Українська молодіж кидала отже українські домівки на все літо і виправляла ся в дикі поля на прожиток. Пограничне українське селянство і міщанство достарчувало головного засобу людей найбільш загартованих і витривалих на сю страшну нужду і прикрости, злучені з козакованем, але була се також воєнна школа для молодих шляхтичів і людей всякого стану й народности. Успіхи козацької

---

*) Слово К о з а к — татарського походження.

Дѣтпоси попом.

боротьби з татарами причинили ся в другій половині 16-го столітя до зросту кольтонізації брацлавської і київської України, число козацтва і обсяг його області збільшає ся і перегадом витворює ся окрема козацька верства, коли там виробив ся такий погляд, що козак із своєю землею не підлягає ніякому адміністраційному поділові і ніякій адміністраційній або судовій владі.

З початком 16-го столітя козаки займають уже просторі області*) а небавом розросла ся і зміцнила козащина о стілько, що козаки нападають на Крим, Очаків, Акерман, і буджацьку Орду (в Бесарабії) під проводом старостів, котрих літописи називають “гетьманами” (як Лянцкоронський, Дашкевич і інші).

2. Запорожська Січ.

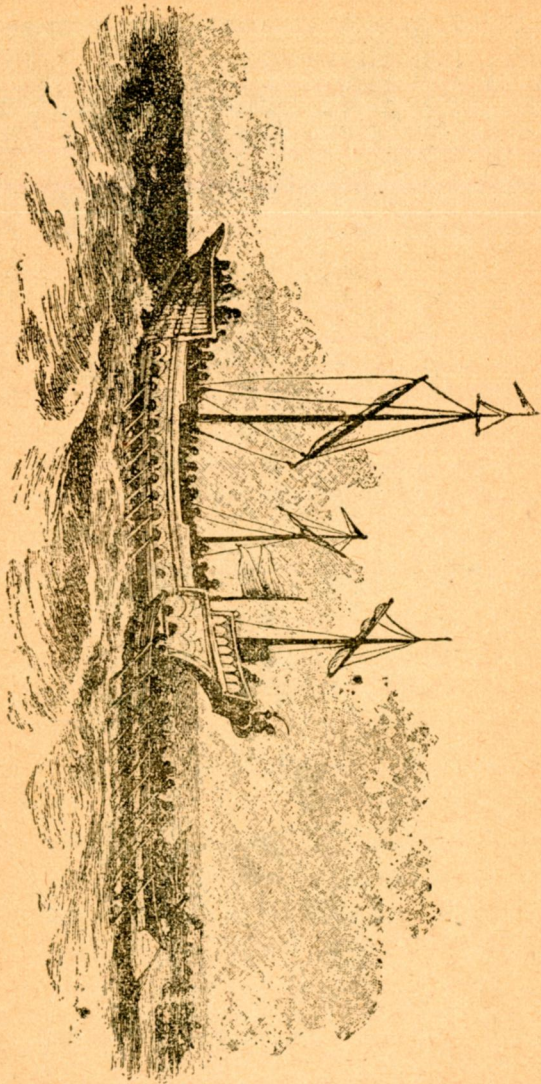
Коли розросло ся число козаків, почали вони не лише боронити свої оселі, але й ті “уходи”, куди вони ходили на промисли рибальські, ловецькі, пасічніцькі і інші. З тих уходів повинні були козаки давати десятину зарібку старостам. Тому старости і дбали про оборону сих уходів, бо мали з сего користи. Між сими старостами визначив ся і найбільш причинив ся до зросту козащини черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький**) (в половині 16-го столітя). Він задумав дальше посунути козацькі межі, щоби обороняти сі землі, куди уходчики виправляли ся на промисли. Задля того зібрав Вишневецький відділи козаків, котрі по черзі ходили на Дніпровий низ, боронити там уходи від татарських нападів. На зиму вертали сі козаки домів, а весною виходила вже на низ нова черга, Долішній Дніпро понизше Катеринослава, пливе яких 70 кільометрів коритом, поперегороджуваним впоперек верствами скель і каміня. Се небезпечні для плавби Дніпрові пороги (усіх 12). Понизше порогів в країні званій Ни-

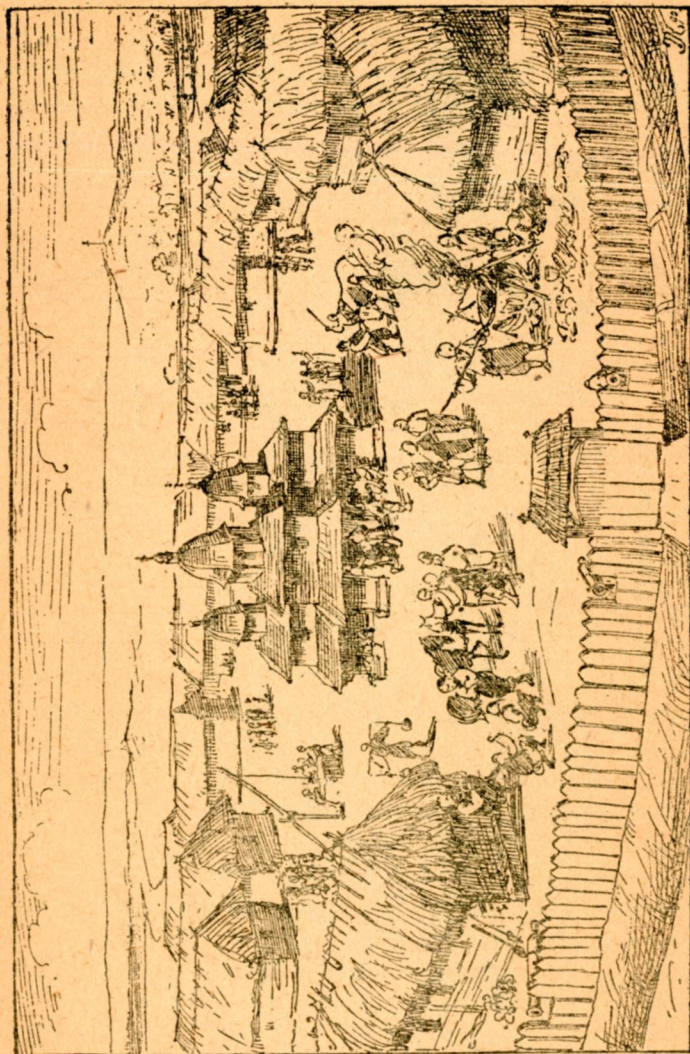
---

*) В старостах: київським, канівським, черкаським, переяславським, Білоцерківським, винницьким, хмельницьким і інших.

**) Прозваний в народних думах »Байда.*

Козацька чайка і галера.

Запорозьська Січ.

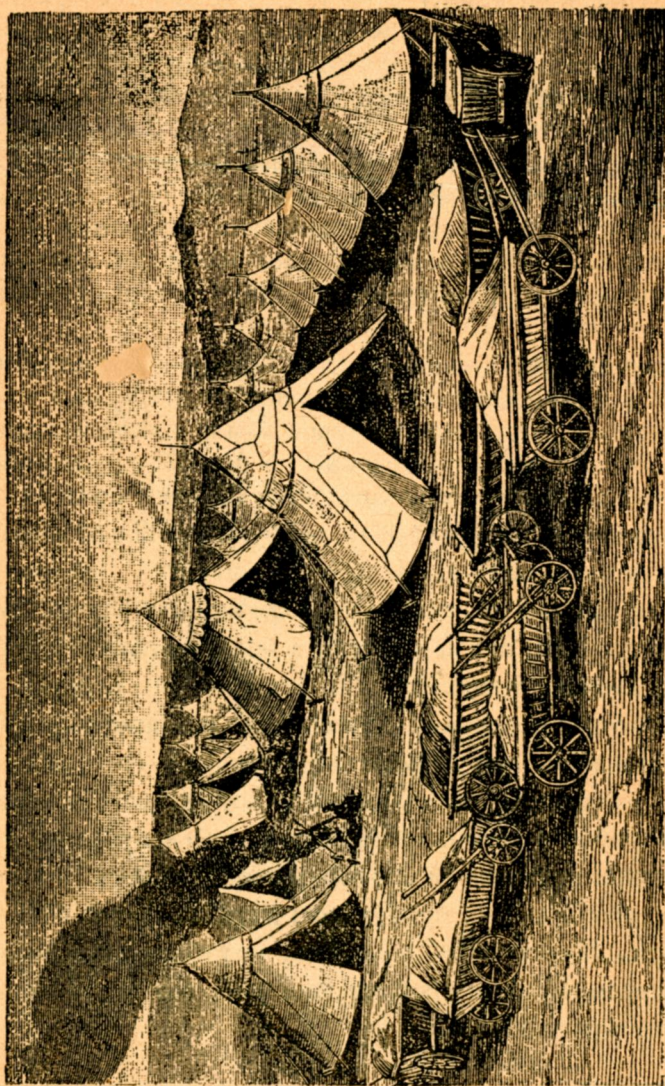

зом, розливає ся Дніпро кількома рукавами, серед котрих розкинули ся острови вкриті очеретами, лозами і яворами. На однім з тих островів*) за порогами збудували собі Козаки за Дмитра Вишневецького твердиню (1556 року), обезпечену частоколами і валами, що називала ся “Запорожська Січ”, бо там сиділи козаки мов у засіці. Отсе був почин Запорожа, з якогo витворила ся самостійна, незалежна держава. Тут був головний табор низового козацтва званий кошом, котрим правила вибрана на 1 рік старшина з кошевим отаманом на чолі. Сих козаків запорожців називали також низовими, а тих що жили на Україні по городах (містах), селах і хуторах городовими козаками.

Козаки-запорожці жили на Січи без жінок, як черці по монастирях, в куренях, як би в касарнях, до півтараста чоловіка р однім курені, котрого начальником був курінний отаман. Серед Січи була церква св. Покрови. У важних справах збирали ся Запорожці на військову раду. Всі справи полагоджувано там волею віча — козацькі ради, всі були тут вільні, рівноправні, не було тут інших станів крім козацького. Всі уряди, так духовні як світські, занимали тут люди вибрані радою. Більша часть Запорожців, що не полягли в бою, вертали з добичею в осени на Україну і жили по хуторах (зимових), селах, або й містах вільними козаками. Так віджило на Запорожу знищене польськими королями громадське право, яке споківіку виробив собі український нарід і тому Запорожська Січ мала таку повагу і любов в українського народу. Сей побут на Україні був би певно розвивав ся спокійно, розвивалась і козащина, бо переселенців щораз прибувало і Україна стала б була демократичною, самостійною державою, колиб не наступила була велика переміна після Люблинської унії, що зразу поставила козащину проти Польщі.

---

*) Одні кажуть, що се було на острові Хортиці, інші знов, що се було на Томаківці.

Козацький табор.

Матір Божа із Запорожцями, що молять ся.

3. Почини боротьби козаччини з Польщею.

Після Люблинської унії настав в українських землях такий лад, що всі права за собою мала шляхта, а простий нарід не мав ніяких прав, був станом кріпацьким. Тимчасом на Україні витворився стан зовсім вільних людей, козаків, що виробив собі право свободи землі і оружної служби. Козаки стояли все за волею і свобідною працею для всіх, за правом свобідного посідання землі, за громадський виборчий лад в суспільнім житю, тим то вступалися за такою свободою і для селян. Колиж заведено на Україні польське право, пани заняли землю, а нарід повернули в кріпацтво. Селяни, що бажали остати вільними, покидали свої оселі і втікали на полудневу Україну, де уряд і шляхта не мали змоги ними орудувати і приставали до козаків. Сим способом на Україні нагромаджувалося що раз більше такого населення, що козакувало і не признавало окрім своєї старшини ніякої іншої влади над собою.

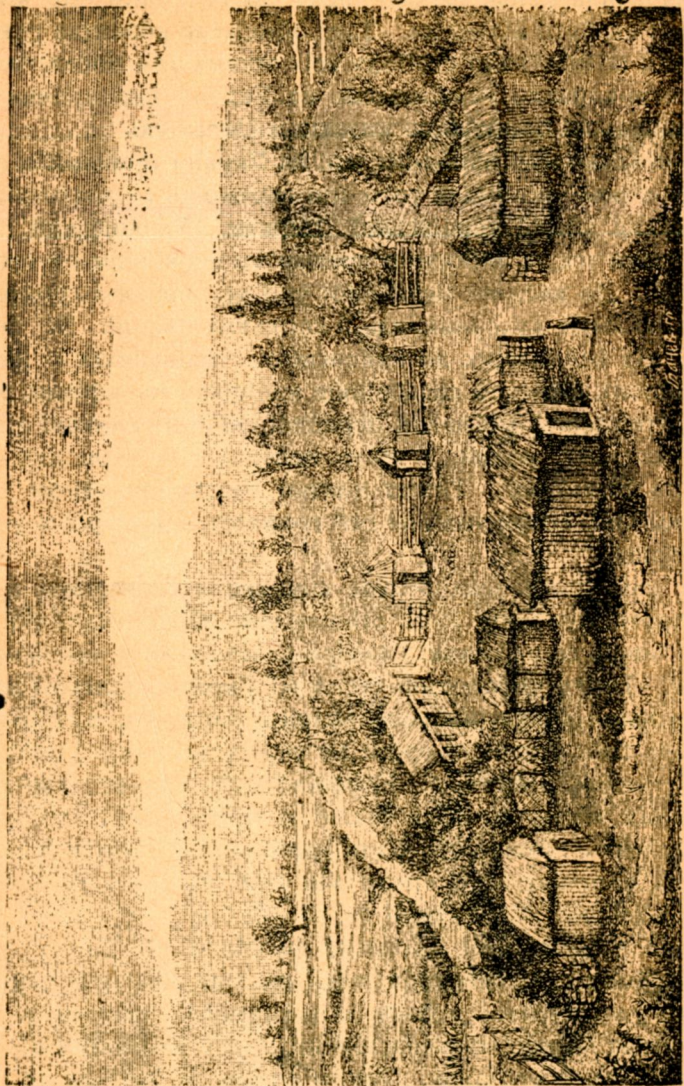
Польське право не знало одначе такого стану вільного, яким являлися козаки. Тимто польські королі почали придумувати способи, як би козаччину взяти і ужити їх до оборони полудневих границь Татар і Турків, або й до боротьби проти Московщини. Почин до такої організації козаків дав вже король Жигмонт Август, а відтак Стефан Баторий. Уложено спис (реестер) козаків, що стояли під проводом свого отамана і мали бути послушними черкаському і київському старості, а за те діставали сі реестрові козаки (реестровці) по 15 золотих плати річної і по 4 аршини сукна на одіж. Баторий надав отаманови реестровців булаву (яко знамя влади) і бунчук (палицю з кінським волосінем зверху) та печатку (з вирізаним на ній козаком) і хоругву та назвав його гетьманом. Опісля з нагоди походів на Татар та Турків збільшувалося число реестровців до трьох і більше тисячів і так з часом втягано що раз більше число козацтва в королівську службу.

Однак сей реестровий лад заведений за Жигмонта Августа і Стефана Баторія не був затверджений соймом і не мав правної основи. Крім того обмежував він число козаків найбільш до кількох тисяч, коли тимчасом уже за Баторія нагро-

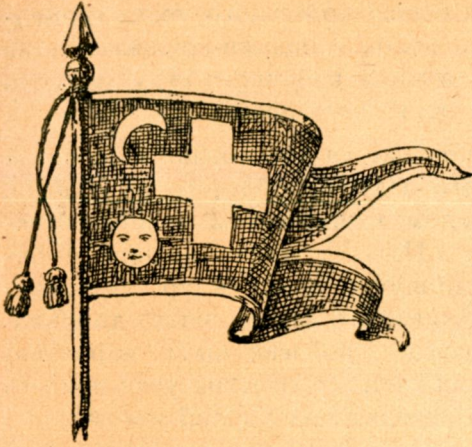
мадило ся на Україні до 80 тисяч чоловіка, а через 50 літ перепись начислила більш як 500 тисяч таких людей, що козакували і хотіли бути вільними. Таке обмежене козацтва реєстровим ладом обмежувало свободу всіх інших там поселених людей і се викликало невдоволене на Україні яке проявило ся опісля кривавою боротьбою козаків з Польщею.

До невдоволення народних мас на Україні причинила ся також і церковна унія задля того, що переминив ся дотеперішний громадський устрій української Церкви. Український нарід здавна стояв усе за виборним правом і в церковнім і в суспільнім житю. До введеня церковної унії на церковні собори допускали не лише духовних, але й світських людей. Всі посади духовні, від найнизших до найвисших, священників і владик, були виборні, а іменно священників вибирали парафіяни, а владик і митрополита вибирали церковні собори скликані з духовних і світських людей, а тепер іменувала їх церковна влада або Папа Римський. Тимто козаки виступили також проти церковної унії, котра змінила сей громадський устрій в українській Церкві.

Але найбільше невдоволене викликали економічні причини. В другій половині 16-го столітя ціна збіжа пішла страшно в гору і почав ся на великі розміри вивіз збіжа в німецькі краї на захід. Тимто чорноземні степи на Україні, пригідні до корисної управи збіжа, набрали великої вартости, а діичі випрошують собі у короля права на українські землі і займають для себе великі простори. Королівський уряд не знав добре українських земель і робив великі похибки з тим роздаванем земель шляхті. Так н. пр., один Калиновський хитрощами виманив від королівського уряду для себе землі на цілі два повіти в Київщині. На Україні являло ся що раз більше таких шляхтичів з грамотами наданими їм королем і на тій основі забирали вони собі простори землі вже заселені там давніше селянами і козаками і робили їх кріпаками. Козаки не мали таких грамот на посідане сих земель, а володіли ними на основі права даєного посіданя. Таким способом дійшло до ворогованя поміж шляхтою а селянами й козаками вже задля самого посіданя, з економічних причин. Другою причиною сего

Зимовик Запорожця.

Хоругва.

Булава.

печатка

бунчук

пірнач

ворогованя був новий урядовий лад, бо скоро доси вільним на тих землях селянам і козакам відібрано свободу і зроблено їх кріпаками, знесено також на основі польського права громадську самоуправу. Дідич, що володів людьми-кріпаками, став для них висшою інстанцією, а місце виборного суду заступив шляхоцький, що судив після польського права.

Ось задля тих причин починає ся вороговане і боротьба громадського, демократичного ладу, виробленого на Україні, з чужим їй і супротивним ладом, шляхотським, аристократичним, перенесеним на Україну з Польщі. Перші почини сеї боротьби проявили ся місцевими ворохобнями (н. пр. під проводом Косинського, а відтак Наливайка), але не довели до ніякого висліду і успіху. Кождочасне згноблене такої ворохобні спричиняло відтак ще більший гнет, а польський уряд намагав ся ще з більшою рішучістю заводити на Україні новий лад і викликував тим нові повстаня, котрі знов не мали успіху. Причиною неудачі була недостача з'єднання Українських сил, всіх верств української суспільности. Польський уряд з'умів роз'єдинити сили козаків і народу тим способом, що козакам обіщувано надане шляхоцтва і злучених з тим прав і привілеїв. Тим то в хвилі повстаня, піднятого народом або непризнаними польською владою козаками (нереєстровими), козаки-реєстровці стояли на боці або помагали Полякам. Після такого безуспішного повстаня утівав всякий, що лише міг, на Запороже.

4. Петро Конашевич Сагайдачний.

Запорожська Січ приманювала людей до себе тим, що там могли вони жити таким громадським, рівноправним ладом, який нарід виробив собі споконвіку і безнастанно змагав до него. Але коли Україна не була безпечна від хижих наїздів Татар та Турків, то тимбільше Запороже в близькім сусідстві татарських орд приневолене було безнастанно чатувати. До тогож трудно було Запорожцям прохарчувати ся на диких безводних степах, вони приневолені були жити промислом, а найзручнішим для них промислом була війна з Татарами й Турками. Ватагами нападають тому Запорожці і грабують побережа Чорноморя, Кри-

му, а навіть Малої Азії і тим завдають чимало клопоту польському королеви, котрому турецький султан грозив війною, наколи не здержить козацьких наїздів.

З початком 17-го століття являє ся на Запорожю Петро Кошовець Сагайдачний, що був там мало що не двацять літ кошовим. Він був родом із Самбора, в Галичині, і походив з тамошньої дрібної шляхти. В молодім віці вчив ся Сагайдачний в славної тоді школі в Острозі, а відтак опинив ся на Січі, де виявив зразу великі здібности політичні. Він був спосібний до великих починів, а при тім знаменитий полководець і організатор. Ще не бувши кошовим придбав він собі велику славу походом (в 1616 р.), в котрім здобув кріпость Варну, відтак на побережю Малої Азії Синопу і Кафу (на південнім побережю Криму), де був найбільший торг бранцями (головно з України), котрих продавали з відтам до Туреччини і на всі побережа Середземного моря. Здобувши Кафу, визволив Сагайдачний силу українських невільників і невільниць, котрі рознесли його славу по всій Україні. Сі походи Сагайдачного заподівали чимало клопоту Польщі, бо турецький султан вимагав, щоби заборонено Запорожцям наїзди на Туреччину. Але се була якраз хвиля, в якій Польща потребувала помочи козацтва. Син польського короля Жигмонта III., королевич Володислав, вибраний царем в часі великого розладу в Московщині, хотів здобути московський престіл і облягав Москву. Польське військо, не діставши належної заплати задля недостачі гроша в скарбі, почало бунтувати ся і розходити ся. Отоді згадали на Запорожців і королівський післанець поспішив на Січ, та зробив умову з Сагайдачним, щоби з козаками пішов на поміч королевичеві під Москву. За те імовірно дано Сагайдачному владу і над Київщиною, а визволивши королевича з біди, вернув Сагайдачний уже не на Січ а до Києва і звав ся гетьманом Запорожського війська.

Оттепер бажав Сагайдачний уладити справи на Україні, але перепоною сего станула трудність умов з Польщею. Шляхта, що становила сойм, не признавала козаків станом з політичними правами і сойм не хотів затвердити ніякої умови з козаками, хоч би король як бажав наділити їх ширшими права-

ми. Ломало ся отже обіцянки короля і тим підкопувало ся довіре до його особи. Так був би Сагайдачний приневолений віддати Київ, який мав вельми важне значіне для України. Там почав він уже організувати козацькі полки, а селяни втікали від своїх панів цілими ватагами, сподіючи ся тим способом дістати козацькі права і свободи. Навіть з Поліся, де було густійше населеня як на Україні, а нарід був більше пригнетений

Петро Конашевич Сагайдачний.

шляхтою, горнули ся селяни громадно до Сагайдачного і творили козацькі полки. Булоб отже дійшло неминучо до кривавої розправи між Польщею, а козаками, колиб сойм не був приневолений до уступок козакам задля несподіваних грізних обставин.

Молодий і палкий султан Осман, що засїв тоді на турецькім престолі, не добивши ся від Польщі погамованя козацьких наїздів на Турків, задумав знищити Польщу і загорнути під свою владу Україну і громадив величезне військо. В такім гріз-

нім положеню завернув ся король Жигмонт Ш., до Сагайдачного о поміч і зробив з ним умову. Сагайдачний вимагав, щоби православній Церкві на всій Україні привернено давний виборний лад, а що тоді якраз переїздив через Українські землі царгородський патріарх, висвятив він сім єпископів і київського митрополита Йова Борецького, так що православні знов мали своїх владик. Крім того бажав Сагайдачний забезпечити більшу свободу громадську козащині. Перед тим отамана козаків-реестровців і всю старшину козацьку настановляв польський коронний гетьман і тим чином правили козаками ніби польські урядники. Сагайдачний вимагав, щоб отамана вибирали собі козаки самі а польський уряд мав лиш його затвердити. Тепер і Сагайдачного потвердив король кошовим запорожського війська і він став звати ся гетьманом. Вправді сойм опирав ся потвердженю сеї умови короля з Сагайдачним, однак гроза турецької війни приневолила шляхту признати сі права козакам.

Султан Осман виступив з 300-тисячним військом під Хотин над Дністром (в 1620 р.), Поляки встигли зібрати під начальством Ходкевича ледви 72 тисячі війська, але привів їм на підмогу Сагайдачний 40 тисяч козаків. Побіда, яку віднесено над Турками була головною заслугою Сагайдачного, його розуму і лицарства, але сю славну побіду оплатив він житем, бо на нещасте був тяжко ранений а вернувши з бою до Київа небавом умер там (1622 р.). Перед смертю записав він значну частину свого майна на львівську, київську і інші школи. Сю київську школу заложив він ще за життя, а опісля значно розширив. Петро Могила і вона стала відтак звати ся Київсько-Могилянською колегією або академією.

5. Нові ворохобні козацькі.

Польща забула скоро підмогу, яку їй дали козаки в тяжкій пригоді з Московщиною і Туреччиною, а лад заведений на Україні не довго удержав ся. Починають ся давні утиски, польський уряд вертає до давної системи, а се викликає повний опір з боку козаків. Одно повстане вибухає за другим, але Польща уміла все так повести діло, що коли не всіх, то хоч ча-

стину реєстровців мала по своїй стороні, а найбільш прихильників Польщі було між козацькою реєстровою старшиною. Тимчасом нереєстровані козаки, Запорожці, стояли за рівноправністю селян і вступали ся за тим, щоби всему посполитому селянству давано такі права, які мали реєстровці, щоби знесено кріпацтво, а уладжено громадське жите на Україні на основах рівности і волі як на Запорожу. Після смерти Конашевича-Сагайдачного всі, що не хотять попасти на Україні в кріпацтво, утікають на Запороже, вибирають там гетьмана, котрого польський уряд не хоче затверджувати, а се доводить до нової боротьби між козаками й Польщею. Польський уряд намагає ся згнобити всі повстаня, а хоч повстанцям повело ся иноді осягнути побіду над польським військом, здавлювано відтак кожде повстане оружною силою, спійману козацьку старшину і всіх проводирів карано звичайно лютою смертію, а народні маси тяжким гнобленем і кріпацтвом. Одначе таке гноблене не тільки не доводило до покірливости а навпаки роз'ятрувало широкі верстви народні. Головним вогнищем, з якого виходила понука до таких повстань і підмога, уважав польський уряд Запорожську Січ. Тимто польський коронний гетьман Конецьпольський придумав новий спосіб зломаня козаків. Він велів на південних межах України збудувати твердиню Кодак, осадив там сильну польську залогу, котра мала доглядати Запорожа, перехоплювати всіх, що з України утікають на Січ і тим способом втихомирити всяку ворохобню та спинити напади козацтва на Татар та Турків.

Однак се змагане Польщі замість втихомирити, ще більш обурило Запорожців, вони здобули твердиню Кодак, перебили польську залогу, а се було покликом до війни Польщі з козаками. До козаків пристає вже й селянство і тепер ведеть ся боротьба вже не за самі станові права козаків, а за права всего українського народу. Але й се повстане на котрого чолі (1638 року) станув Острянин, а відтак Гуня, не мало успіху, по чім знесено козацькі свободи: зменшено число реєстровців на 1,200, віднято їм право вибирати висшу старшину, польський уряд назначав полковників і отамана з шляхти а навіть з чужинців, яких нічо не лучило з українським народом і краєм.

Давні українські вельможі і дрібніша шляхта щораз більше вводять в своїх сім'ях з латинською вірою польську мову і звичаї відчужують ся від свого народу. Можні роди польських вельмож і спольщених українських панів заволоділи землями на Україні, повернули нарід в кріпацтво, а над зломаним в своїм опорі козацтвом замість гетьмана настановлено комісарів. Український нарід опинив ся отже в дуже труднім положеню, невдоволене захопило вже широкі верстви народні і потреба було лише іскри, щоби повстане розгоріло ся великим полумінем по всій Україні.

6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький.

Не минуло десять літ після останнього козацького повстаня, як серед козацтва виступив Хмельницький і підняв прапор боротьби за народну свободу. Незвичайною рішучістю і неперечним талантом зумів Хмельницький вибух невдоволення широких верств українського народу вхопити в свої кріпкі руки і надати йому повну організацію, тривкий напрям і політичне значіне. Скривджений під старостою Чаплинським, котрий Хмельницькому відібрав Суботів а притім на смерть побив його малого сина, звернув ся Хмельницький до суду а відтак і до короля Володислава, одначе не осягнув нічого. Затямивши слова короля: “Ви лицарські люди, носите шаблі, а скаржите ся”, вернув ся зимою 1647 р. на Запороже і забезпечив собі поміч кримського хана, котрий тоді був в незгоді з Польщею, що не хотіла платити Татарам обіцяної данини (гарачу).

З невеликими силами почав Хмельницький боротьбу з Польщею, але вона відразу станула на міцній основі через те, що весь нарід ждав лише нагоди до всенародного повстаня. В степах над Жовтими Водами (річка, що вливаєть ся правобіч до Дніпра) і Корсунем розбив він вислане проти него польське військо і забрав в полон обидвох польських гетьманів Потоцького і Калиновського. Тим способом Польща лишила ся без війська і гетьманів, а Хмельницький без усякої перепони дійшов аж до Білої Церкви (на полудне від Київа), де вже

стали сходити ся до него селяни. Звідсіля видав Хмельницький універсали (грамоти) до українського народу, котрими взивав весь нарід до повстаня і обіцяв всім таку свободу, яку мали козаки. На сей поклик встала вся українська земля до боротьби за волю, а нарід почав жорстоко розправляти ся зі своїми гнобителями, по Україні потекли ріки крови, а найбільш дістало ся Жидам-орендарям, що діставали маетки від дідичів і визискували нарід. Під Білою Церквою почав Хмельницький в полки організувати ватаги прихожих селян, але замість зараз рушити на Польщу, де вість про страшне знищене польського війська викликала велике пригноблене, прогайнував він чотири місяці на безуспішних переговорах з Поляками. Сею проволокою покористувала ся польська шляхта і поставила своїм коштом військо під проводом трох начальників (регіментів). Але в польськім війську не було ладу, згоди і карности, так, що заскочене нагло Хмельницьким, кинуло ся в розтіч під Пилявцями (недалеко ріки Богу). Тепер Хмельницький з козаками і Татарами (під проводом Тугайбея) на захід, обляг Львів, де взяв великий окуп, щоби заплатити за поміч Татарам, а відтак пішов дальше до границь Польщі.

Тут починає ся вже непорадність Хмельницького. Він облягає зівсім непотрібно твердиню Замосте (на границі Польщі) і висилає до Варшави на сойм послів, де якраз мали вибрати короля по смерти Володислава і домагає ся, щоби вибрати Володиславового брата Яна Казимира. Сойм не мав відваги змагати ся проти сего і вибрав королем Яна Казимира, а Хмельницький покинув відтак Замосте і вернув до Київа. В перших днях 1649-го року вїхав Хмельницький до Київа Золотими Воротами Ярослава, повитаний радісно народом і духовенством під проводом митрополита Сильвестра Косова а ученики академії величали його в піснях "українським Мойсеєм". Одначе український нарід не був підготовлений політично, він бажав лише визволити ся з під польського гнобленя і Хмельницький, ідучи за тими почуваннями народу, підняв прапор боротьби за волю, але не знав що робити далі. Козацька старшина мала освіту але оперту на польських підвалинах і поглядах. Її бажаня йшли до того, щоби заняти місце польсь-

кої шляхти на Україні, але вона не вміла стати на широкій народній основі і подбати про рівноправність всіх верств суспільних. Широкі верстви українського народу не бажали такого ладу, який був в Польщі, вони відчували лише свої кривди, але не вміли ясно висловити своїх бажань, не знали як усунути ці кривди.

Вернувши з під Замостя до Київа, дізнав ся Хмельницький, що Польща вирядила послів, щоби з козаками скласти умову. Він прийняв їх в Переяславі. З тих переговорів не вийшло нічого, бо послы вважали козаків не окремим станом, а наємним військом і вимагали по давньому установленя реєстрів, всі інші мали знов вернути до кріпацтва, а Хмельницький вимагав широких уступок, на які послы не мали права і війна мусіла почати ся наново.

7. Дальша війна, облога Збаража, бій під Зборовом.

Польські послы вернули з нічим а в 1649 р., почала ся дальша війна з Польщею. Хмельницький виступив в похід з кримським ханом Іслам-Гереем і зустрів ся з передовим польським військом під Збаражем, де воно зачинило ся під проводом жорстокого ворога козаччини, князя Яреми Вишневецького. Хмельницький обляг Збараж. Польський король Ян Казимир зібрав тоді посполите рушене, себто покликав всю шляхту на війну і пустив ся на підмогу обложенцям. Дізнавши ся про се, лишив Хмельницький частину війська під Збаражем, а сам з другою частиною і Татарами виступив на зустріч королеви під Зборів, розбив польське військо і мало не взяв в полон самого короля. В тім безвихіднім положеню звернули ся Поляки до хана о підмогу. Хан нахилив Хмельницького до згоди і Хмельницький зробив з королем Зборівський договір, хоч мав спромугу взяти в свої руки весь польський табор, все військо і короля. Але він просить, щоб король прийняв його послів і приймає услівя по чані Поляками.

По зборівському договору признано 40 тисяч козаків у реєстрі, а всі інші мали вернути до давного послуху панам і до кріпацтва. Се була велика помилка Хмельницькому і крив-

да заподіяна українському народови, котрому Хмельницький обіцяв волю і рівні права. Православному духовенству мали бути забезпечені права, признані ще за Сагайдачного, а православні владика мали засідати в сенаті (висшій палаті польсь-

Гетьман Богдан Хмельницький

кого сойму). Громадка людей з давньої української шляхти, що стояла при Хмельницьким мала захити прав польської шляхти. Одначе сей зборівський договір не був затверджений соймом, бо польська шляхта вказувала на се, що король не має права робити ніякої умови без згоди сойму і тим способом вся справа скінчила ся на нічім.

8. Бій під Берестечком. Білоцерківський мир.

Зборівський договір викликав на Україні велике невдоволене, бо на поклик Хмельницького повстав весь нарід котрому обіцяно козацькі права і волю, а тепер крім одної частини, що ввійшла до реестру, всі мали знов стати кріпаками. Хмельницький бажав тим направити свою похибку, що для кожного козака-реестровця казав приписувати трох або чотирох, бо їби то одній сімї трудно ставити козака до війська. Тим способом реестер із сорок тисяч збільшив ся до яких 200 тисяч. Алеж і сим не можна було вдоволити всего народу. Хмельницький і козаччина починають в широких верствах тратити значіне проводирів народу, а хоч і опісля значні маси народні брали участь в боротьбі за волю, то се робили більше з завзятя проти Польщі або нераз і з примусу. В широких верствах закипіла ворохобня а одною з головних причин невдоволення Хмельницьким було те, що Татари після зборівського бою забрали багато людей в полон. Дійшло до того, що Хмельницький для удержання спокою покарав кількох завзятих полковників смертю. Тим не здержав він невдоволення і боротьба мусїла починати ся наново.

Весною 1651 р. зійшли ся козаки під Берестечком (на Волинї), недалеко Бродів, із стотисячним польським військом під проводом самого короля. Козакам прийшло сто тисяч Татар на поміч, але сей бій випав нещасливо для Хмельницького, бо хан покинув з Татарами боевище і захопив самого Хмельницького в полон, так, що козаки лишили ся без гетьмана. Козаки вибрали Богуна наказним (заступником гетьмана), але бій скінчив ся їх повним пораженем, так що їх там згинуло 30 до 40 тисяч. Здавало ся, що козацька справа зовсім програна, але стало ся инакше, бо тут розходило ся о справу всего українського народу. Отже рішучість народних верств піддержала сю справу і вела її дальше.

Тимчасом Хмельницький вибрав ся з татарського полону, вернув на Україну і почав збирати нове військо, так що міг розпочати дальшу війну з Польщею. Але польсько-литовська шляхта розпочала вести нові переговори з Хмельницьким і так

дійшло до Білоцерківського мира. Сей мир випав ще гірше для козаків як Зборівський договір, бо реєстер обмежив тепер на 20 тисяч козаків і лишено їм лише київське воеводство а подільське і брацлавське мали зайняти польські війська, всі мали вернути в кріпацтво.

Втомлений сею боротьбою, роздратований невдоволенем народу оглядав ся Хмельницький за союзниками. Він навязав переговори з Семигородським князем Ракоцием, мав також думку зробити союз з Волощиною і для того постановив конче одружити свого сина Тимоша з дочкою волоського господаря (князя) Лупула. Хоч Лупул вагав ся, був одначе приневолений віддати дочку, коли Хмельницький вислав з Тимошем 20 тисяч сватів (козаків), як він висловив ся. В сім поході розбив він польське військо під Батогом (недалеко від Брацлава), пересправляв також із Швецією, але ніхто не йшов йому з підмогою в боротьбі з Польщею.

Не успівши з тими малими державами довести до корисного союзу в боротьбі з Польщею, звертає ся Хмельницький до союзу з Московщиною. Довго вели ся сї переговори між Хмельницьким, а царем Алексієм Михайловичем, аж з початком 1654-го року зробив Хмельницький умову на переяславській радї з московськими боярами, заступниками царя. Реєстрових козаків збільшено на 60 тисяч, а козаки мали ходити за платою на царську службу. Признано стан козацький і міщанський вільними, тимто всі селяни вписали ся до переписи міщанами, щоби не попасти в кріпацтво. Але політичні права були вельми неясно уложені у Переяславській умові (не було сказано виразно, чи гетьман може переговорювати з чужими державами і чи московське військо має право входити на Україну). Московський уряд привик був до такого крутїйства і мабуть навмисне так неясно і невиразно зложив сю переяславську умову, щоби оіпсля користувати ся сею неясністю і відбирати помалу права українському народови. Хмельницький злучив ся отже з Московщиною, але сам бачив, що не забезпечив добре самоуправи України і пережив лише три роки Переяславську умову (умер в Суботові 1657 р.). Він не вмів покористувати ся тою силою, яку йому дав нарід, не мав потрібного політич-

ного розуміння, а до того і нарід не мав потрібної освіти, щоби осягнути мету своїх бажань; народ умів нищити ненависний йому лад, але не знав як здобувати се, що йому було потрібне, як зробити Україну незалежною державою, а навіть не смів своїх бажань і домагань ясно висловити, хоч се відчував.

9. Руїна.

Після смерти Богдана Хмельницького настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід дуже влучно назваменував назвою "руїни". Між українським народом настав великий заколот якраз тоді, коли треба було упорядкувати справи в краю. Тодішня суспільність не доросла ще була до того розуміння, що всі повинні бути рівноправні і задля того повстають дві партії на Україні, що мають зовсім супротивні змаганя, тягнуть в різні сторони. До першої партії належала більша часть козацьких старшин, заможних козаків і деяких шляхтичів, що остали ще Українцями, та висше православне духовенство, котре не хотіло підлягати московщині і богатше міщанство. Ся партія намагала ся приєднати впливових людей, старшину козацьку, бажала удержати самостійну управу (автономію) України з шляхецькими порядками і тому змагала знов до злуки (союзу) з Польщею.

Друга партія, чисто народна, складала ся з поспільства (селян) і біднійших козаків і не згоджувала ся з шляхецькими порядками, але не вміла ясно висловити, чого вона бажає, який лад її потрібний. Не знаючи як і що зробити, віддає ся своїм проводирам, але й сі не вміють поставити ясно справи і змагають так само до утвореня привілейованого стану, лише не з підмогою Польщі а Московщини. Отсе початок того шляхецького стану на Україні, що витворив ся з підмогою Московщини з назвою дворянства.

Серед боротьби між сими двома партіями проявляє ся се погане змагане, яке буває в політично слабо розвинтій суспільности, що боротьба не ведець ся о громадські і державні справи, а між одиницями про особисті користи. Самолюбні потяги мають отже перевагу над громадськими справами.

Перша партія (прихильників Польщі), намагає ся перевести вибір гетьмана і завести з Польщею такі зносини, щоби для України забезпечити сяку-таку самоуправу. Друга, народна партія, не хоче признавати гетьмана, вибраного тамтою,

Гетьман Іван Вигівський.

вибирає собі иншого і звертає ся до московського царя о військову підмогу. Цар радо посилає військо на підмогу, але користує ся сею нагодою, щоби помалу знищити Переяславську умову (зроблену з Хмельницьким) і обмежити самоуправу

України. Скільки разів приходило до вибору гетьмана, виринали трудности, бо в переяславській умові не було виразно зазначено хто має право вибирати гетьмана. Се право належалося нібито всему народови, але в умові не висловлено виразно, з кого має складати ся така народна рада. Через те по смерті Хмельницького вибирають гетьманів на різних радах, часом вибірано гетьмана на раді козацької старшини, деколи на козацькій військовій раді (звичайно підчас походів), а іноді знов на чорній раді, на котрій збирав ся весь нарід. Очевидно, се було неможливо, щоби весь нарід зібрав ся, а сходили ся на таку раду не лише козаки, але й міщани та селяни, а позаяк не було на такій раді ніякої організації, кінчило ся звичайно галабурдою і бійкою.

З поміж гетьманів по смерті Хмельницького визначив ся безперечно талантом Іван Виговський і мав ясну та виразну ціль, союз з Польщею, але сему не сприяв нарід. Се змагане до злуки з Польщею перевів Виговський в Гадяцькій умові. (1658 р., Гадяч в Полтавщині, на лівобережній Україні). З боку Польщі зроблено в сій умові великі уступки в користь українського народу. Україна (воєводства київське, чернігівське і брацлавське) мала бути у внутрішних справах вільною, незалежною державою, з назвою **Великого Руського Князівства**, злученого з Польщею. Всі уряди мали зайняти лише Українці. На Україні мали бути заложені два українські університети і інші школи, а також печатні, де можна би печатати всякі книжки. Гадяцька умова вдовольяла отже змаганям до самоуправи України, одначе нарід не знав добре сих постанов, не розумів їх ваги, тай не довірював і був супротивний злуці з Польщею, а крім того не був певний, чи не заведуть знов кріпацтва, бо в Гадяцькій умові також не зазначено ясно прав селян.

Скоро отже дійшла вістка до народу про гадяцьку умову, підняло ся таке загальне обурене проти Виговського, що він ледви міг спасти ся, кинувши гетьманську булаву. Настає між козаками великий розлад, один за другим із старшин домагаєть ся гетьманської булави, а великий вплив має в тім Запороже і нарід вибирає звичайно гетьманом сего, кого поручить Запороже. Після короткого і нездарного гетьманованя Бог-

данового сина Юрія Хмельницького, став гетьманом поручений Запорожем, Брюховецький, на котрого і Запороже і нарід покладали великі надії, одначе він не оправдав їх. Добувши булаву волею Запорожа і простого народу, іде він против інтересів народу а дбає лише про свої особисті користи. Щоби запевнити собі царську протекцію, іде він в Москву, з поклоном цареві, називає себе “царським холопом”, і робить там умову, в котрій згоджує ся віддати всі українські міста царським воеводам, а вони вибирають по Україні податки. Коли козацька старшина і нарід дізнали ся про умову Брюховецького, скинули його з гетьманства і убили а через те і Запороже, котре доси предклядало кандидатів до вибору на гетьманство, втратило в очах народу дотеперішне значіне.

З поміж гетьманів, які опісля держали булаву, визначив ся найбільш таланом Петро Дорошенко. Він зрозумів, що Україні трудно було тоді вже самій остояти ся о власних силах, обійти ся без чужоземної опори. Але з другого боку бачив він і те, що Польща і Московщина, в котрих Україна гляділа доси опори, користували ся тим, щоби обмежити самоуправу України. Тимто він оглядав ся за такою опорою в инший бік. Дорошенко бачив, що Волощина під турецькою владою дійшла до ладу і Турки не вмішували ся у внутрішні її справи. Так загадав він піддати ся Туреччині, а за підмогу платити їй певну данину. Одначе в українськiм народі вельми глибоко вкоринила ся була ненависть до бісурменства, з котрим він провадив завзяту боротьбу протягом двох сот літ, а тепер мав глядіти опори в бісурменах. Отже хоч освічені і патріотичні люди, як київський митрополит Нелюбович-Тукальський і інші піддержували змаганя Дорошенка і згоджували ся з його думкою, хоч він держав кілька літ гетьманську булаву, але не міг нічого вдіяти, бо сему рішучо противив ся нарід.

Для козаччини наближав ся час коначного морального розкладу, бо воно не могло осягнути ціли своїх громадських змагань і тратило віру в свої сили. Тепер серед козацтва виступали вперед люди, що дбали лише про себе, але не про козацтво, ані про нарід. Український літописець тодішний запевняє, що деякі люди, котрі висували ся наперед козацтва, були подібні

Юді, що за стрібняки продав Христа, тим то не могли думати про свою погибаючу матір-Україну.

До таких поганих людей належав Павло Тетеря, вибраний гетьманом правобережної України після Юрія Хмельницького. Він є наглядним прикладом як тодішня освіта, наука, привички і суспільні погляди занесені з Польщі деморалізували українську суспільність, підготовляли з поміж неї вірних прислужників шляхотської Польщі і розривали звязи Української суспільности з народом та доводили її часто до явного відречення від своєї народности.

Тетеря таксамо побивав ся за особистими користями як Брюховецький, але добивав ся сего з підмогою польської шляхти, а при тім виявляв він незвичайну жорстокість і старав ся позбутись всіх визначнійших людей, які могли стати йому в дорозі, посилав на них доноси і доводив до того, що їх або покарано смертю або вязницею. Так позбув ся він полковника Богуна, якого покарано смертю, а митр. Тукальського і Юрія Хмельницького заслано з його почину в Марієнбурську твердиню, де просиділи два роки. Але такі поступки викликували ще більше обурене проти Тетері, так, що він був приневолений втікати в Польщу.

Серед такого внутрішнього розладу на Україні, коли кожда партія гляділа підмоги якоїсь сусідної держави, кожда з тих держав господарювала на Україні як би у власнім краю. Наслідком того стала Україна справдішною руїною. Кілька значнійших полків козацьких вигибло серед такої міжусобиці, багато козаків полягло на кривавих боєвищах, інші попали в полон орди разом з жінками, а міста і села заросли кропивою. З одного боку Поляки і Татари на правобережній Україні, а многочисленні московські війська на лівобережній грабили і руйнували все і перемінили південну часть України в справдішню пустиню та винищили мало що не половину людности. Серед такого скрутного положення нарід починає переселювати ся з правобережа в полудневу сторону Полтавщини, а коли й тут не стало місця, пересилає ся в нинішню харківську губернію (Слобідська Україна), у Вороніжську і Курську губернію.

Ся руїна закінчила ся на останку розшарпанем України по-

між три держави: Польщу, Московщину й Туреччину. Утомлені довголітньою боротьбою помирилися Польща й Московщина в Андрусівському мирі (1667 р.) і розділили поміж себе

Гетьман Петро Дорошенко.

Україну: правобережну Україну забрала Польща, а лівобережну Московщина, а до того ще й Київ на правому березі Дніпра. Опісля (1680-го року в Московському, а 1686 р., в Бахчисарайському договорі) обидві сі державі умовилися ще з

Туреччиною, що полуднево-східна частина Київщини і нинішня Херсонщина (край між долішним Дністром а Дніпром) мають остати пустинею і ніхто не мав там поселювати ся.

10. Гетьмановане Івана Мазепи.

Новий зворот в сій сумній добі руїни починає ся в історії України з гетьманованем Мазепи. Перед ним мав гетьманську булаву на лівобережній Україні Самойлович. Лівобережна Україна тоді доволі була заселена, бо сюди утікали з правобережної України цілі сільські громади. Одначе громадська старшина забула зовсім про змаганя і потреби народу, а пильнувала лише своїх власних користий, дбала про се, щоби з підмогою московського уряду діставати для себе почести, маетки і тим способом витворити з себе привілейований стан. Кождий з козацьких старшин загарбує собі гарний маєток, обдираючи або поодиноких козаків, або цілі сільські громади і випрошує собі у московського уряду потвержене тих заграблених маєтків. Таким поганим способом витворює ся протягом цілого столітя на лівобережній Україні з козацької старшини нова шляхта, що звала ся дворянинами.

Се викликало нове лихо на лівобережну Україну. Між старшинами повстала зависть, що одному повело ся загарбати більший кусок землі, як другому, отже, щоби позбути ся противника, посилали одні на других доноси в Москву. Так сипали ся там туди раз за разом доноси на старшин і на гетьманів, а жертвою такого доносу, в котрім чималу участь мав Мазепа, упав також гетьман Самойлович. За те, що нібито Самойлович потайно порозумівав ся з Татарами і тим спричинив невдачі московського війська в поході на Крим, заслано його на Сибір, а гетьманом на його місце вибрала старшина Мазепу.

Мазепа був безперечно найбільш освічений серед українських гетьманів, щирий і горячий патріот, визначав ся справдішним талантом політичним і рад був бачити Україну самостійною державою, та зовсім ясно змагав до сеї ціли. Одначе прямуючи до самостійности й независимости України, йшов Мазепа невідповідною дорогою. Він намагав ся вправді при-

єднати собі всю козацьку старшину і дбав про утворене окремого дворянського стану, котрий піддержував би його в боротьбі з Московщиною, але не зважав зівсім на прихильність народу, на змаганя широких верств народних і їх потреби. Пі-

Гетьман Іван Мазепа.

сля взірця інших західних держав хотів Мазепа витворити сильну владу гетьманську, бажав стати могутнім володарем України, а сю владу свою хотів оперти на шляхотським дворянським стані. За весь час свого гетьманованя більш двох десятків літ

заходив ся Мазепа витворити на Україні таку аристократію. Всі важнійші посади і землі роздавав він своїм любимцям і з тих хотів утворити такий аристократичний стан, котрому надав назву “бунчукових товаришів”, а їх уряд зробив наслідним. Крім того старав ся Мазепа, щоби се будуче українське дворянство було культурне і освічене. Тимто за його приводом висилала казацька старшина своїх синів на науку до різних шкіл, а також на Україні заснував Мазепа різні школи, підняв Київську Академію до значіння університету, з Чернігівської колегії утворив ліцей (висшу школу) і пособляв грішми, заводив печатні і переписував ся з різними ученими людьми. Але він сам бачив, що із сеї здеморалізованої старшини не буде добра для України, і покладав надії на молоде покоління, а крім того стягав до себе й чужоземну шляхту, і сим обурился проти себе широкі верстви народні, так, що вони почали проти него явно бунтувати ся.

На чолі тих широких верств народних стає тепер Семен Палій на правобережній Україні, щоби довести знов до злуки правобережну Україну з лівобережною і з Запорожем.

Після умови між Польщею, Росією і Туреччиною мала південна частина України між долішним Дністром а Дніпром остати пустинею. Але ледво зроблено сю умову, як народ з доволі густо заселеної України лівобережної почав переходити на сю пустиню, де була вельми добра земля, і там поселюватись. Душею сего переселюваня і кольонізацій був Семен Палій, хвастівський полковник. Околиця Хвастова аж понад Бог та до Дністра почала скоро заселювати ся, бо нарід мав тут повну волю, а Палій всіх заводив в козацтво. Але коли Палій почав щораз дальше посувати ся з козаками на Полісе і на Поділе і там заводити козацький лад, повстала проти сему Польща. Палій звернув ся тоді за підмогою до московського царя і Мазепи, але цареви не на руку було задирати з Польщею, бо він воював тоді зі Шведами і з Туреччиною. Тай Мазепа не радо споглядав на сю кольонізацію Палієву, що гріпакам-селянам давала повну волю. Тимто Мазепа слав на Палія доноси московському урядови, бо бояв ся, щоби опісля Палієва козаччина із Запорожем і лівобережною чернію не

знесли тих порядків, які заводив Мазепа, не скинули його за його шляхотські змагання з гетьманства і не вибрали гетьманом Палія. Мазепа заманив Палія на раду до Бердичева, але замість ради увязнив його, а цар заслав його на Сибір в Енисейск (1704 року).

Позбувши ся з підмогою московського уряду Палія і інших противників шляхотського ряду на Україні, змагав Мазепа тепер до осягнення своєї мети, щоби визволити ся з під залізної руки царської і зробити Україну самостійною, незалежною державою. Найвідповіднішою хвилею здавала ся йому війна поміж шведським королем Карлом а царем Петром. Мазепа сподівався, що Україна зможе визволити ся з під Московщини і стати самостійною державою, наколи Шведи побідять царя. Колиж Карло зі Шведами виправив ся на Московщину, заманив його Мазепа на Україну і обіцяв йому прийти в підмогу з козацьким військом, одначе не міг йому доставити більше як 5,000 козаків. Під Полтавою (1709 р.) побив цар Петро Шведів злучених з Мазепою, так що Мазепа і вся козацька старшина з Карлом була приневолена утікати в Туреччину до Бендеру над Дністром, де небагом Мазепа умер. Так програв Мазепа справу через те, що не звертав уваги на широкі верстви народу, а лише на висший упривілейований стан.

Але не так щасливо як з Шведами закінчив Петро війну з Туреччиною, в котрій трохи що не попав в руки Турків. Лише хитрощами вспів цар визволити ся і тоді помирился з Туреччиною і з Польщею і зрік ся правобережної України в користь Польщі, та видав указ, щоби всі правобережні кольонії переселили ся на лівий бік Дніпра. Отоді почала ся на правобічній Україні нова руїна, переселенці переносять ся цілими громадами лівобіч Дніпра, а через пів року правобічна Україна стала знов пустою. Тепер почала Польща нову шляхотську кольонізацію сеї країни. Оголошено, що хто буде селити ся там, буде мати трийцять літ слободи від усяких повинностей і буде працювати на себе, а не на властителя землі, на якій поселить ся. З лівобережної України кинув ся отже нарід сюди і як швидко правобереже опустіло, таксамо тепер швидко знов залюднило ся. Але як минули сі слобідські роки,

селяни були приневолені знов підлягати панам а навіть їх судови, кріпацтво вернуло знов і викликало невдоволене поміж народом та криваві події, відомі під назвою гайдамаччини.

11. Обмежене самоуправи на Україні.

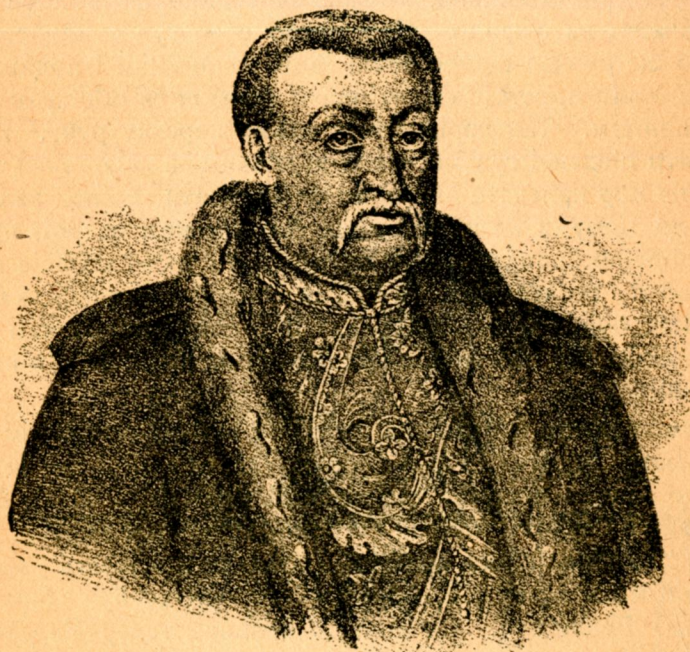
Після нещасного полтавського бою і явного повстання Мазепи проти Московщини, почала ся вельми люта доба царської пімсти на Україні. Цар Петро обмежує самоуправу, а до того ще роздає щедро землі своїм любимцям і прихильникам великими просторами, які нераз рівнали ся обшарам нинішнім повітам. Тай нарід почув важку царську руку. Щоби захистити південні границі своєї держави від татарських нападів, велів цар прислати 10,000 козаків, сипати земляні вали від Волги до Дону, а на півночи над Ладозьким озером провадило щорічно знов двацять до трийцять тисяч козаків копальну роботу в багнищах, де опісля станула нова царська столиця Петербург. З нужди, голоду й холоду згинула там більша половина сих робітників і се остало на довгі часи в народній тямці.

Після Мазепи вибрано на царський приказ гетьманом Скоропадського, одначе се був чоловік слабої волі і так нездарний, що зовсім підлягав самовласній волі царя. Цар Петро установив в Глухові, тодішній столиці лівобічної України уряд, званий "Малоросійська колегія", зложений з шести висших офіцерів московських, а головою сего уряду був бригадир (генерал) Велямінов. Ся колегія правила тепер Україною і давала приказ гетьманови.

Скоропадський умер небавом з журби задля такого занепаду України, а по його смерти звертає ся громадка сміливої козацької старшини, з наказним гетьманом (заступником гетьмана) Павлом Полуботком на чолі, до царського уряду з протестом проти обмеження свобод козацьких і в обороні самоуправи України. Одначе ся козацька старшина не була також без вини, бо з кривдою народу загарбала багато козацьких земель, тим то нарід не стояв за нею.

Сим покористував ся вельми хитро царський уряд і у від-

повіді на протест задля обмеження самоуправи, запитав їх, яким правом володіють вони козацькими землями. Тим способом вказано відому вже стежку доносів, щоб роз'єднати на-рід з козацькою старшиною. Посипали ся тепер доноси з усіх усюдів на старшину і на Полуботка, а тоді цар завізвав Полу-ботка і старшину до Потербурга до оправданя. Там увязнено

Наказний гетьман Павло Полуботок.

їх і посаджено в темницях, де Полуботок небавом закінчив жите. По його смерти не вибрано вже гетьмана а управу України поручено малоросійській колегії, котра діставала з Петербурга тайні порученя. Через кілька літ знесено Малоросійську колегію, а Україна на короткий час відітхнула знов свободнійше, коли позволено вибрати гетьманом вельми освіченого чоловіка Кирила Розумовського (1748 до 1764). Він бажав передовсім двигнути просвіту на Україні, а відтак верну-

ти давну самоуправу, але коли на престолі засіла Катерина II, неприхильна змаганям гетьмана, зложив він свій уряд. Цариця Катерина видала 1764 р. маніфест, котрим знесла гетьманський уряд а управу України названої тепер Малоросією, віддано московському генерал-губернаторови Румянцеву.

12. Внутрішній лад на Україні за козаччини.

Внутрішній устрій на Україні за часів козаччини не був докладно уладжений. Верховна влада належала до всего козацького війська зложеного із старшини й товариства, а начальником був гетьман. Одначе не було певної установи, звідки має гетьман сю начальну владу. Гетьмана вибирали на ціле жите, а після смерти Богдана Хмельницького було змагане, щоби гетьманський уряд остав в його родині і задля того вибрано гетьманом його сина Юрія. Але опісля се змагане понехано і гетьманський уряд остав і на дальше виборним і до смертним.

Другим органом верховної влади на Україні була рада, що нагадувала староруське (староукраїнське) віче. На раду сходило ся все козацтво, але рада збирала ся не в певних означених речинцях, а тоді, як було потреба, часом на візване гетьмана, а деколи й проти його волі. Було три роди такої ради. Звичайно збирала ся на раду вся старшина генеральна (себто висша) і полкова, починаючи з сотників. Така рада вибирала гетьмана, оголошувала сей вибір козакам, котрі приймали сей вибір. Але деколи збирало ся на вибір все козацтво, наколи можна було всіх про се сповістити. Часом знов сходило ся на раду не тільки все козацтво, але й міщани й посполиті (чернь, черняки) і се була чорна рада. Очевидно, що й чорна рада не могла бути загальними сходами всего народу, приходили лише сі, що близше жили або були сповіщені про такі сходи.

Із сего видно, що не було установлено ані повного речинця, коли рада має збирати, ся, ані не було означено докладно, коли та або инша рада сходить ся, бо каждая з тих трох рад мала по звичаю однакову силу і вагу. По довершенім виборі ге-

тьмана звертала ся рада до короля о його потвержене, запевняючи, що вибрано гетьмана після давного звичаю (по старині). До половини 17-го столітя польський король затверджував вибір гетьмана, а без такого затвердження уважано вибір неправдивим*). Король посилав окремим посольством на знак потвердження гетьманські клейноти (знамена влади): булаву, бунчук**), хорогву і бубни. Після Хмельницького затверджував гетьмана тимсамим способом царський уряд.

Гетьман був не лише начальником всего війська козацького (гетьман війська Запорозьського), але й найвисшим судією й адміністратором (управителем краю). Він видавав в грамотах (універсалах) із своїм підписом і печатию військовою накази що до краю і мав вельми важне право: роздавати землі. Окрім сего мав гетьман право збирати податки, звичайно з торгівлі і промислу або ремесла. В останних часах козащини установлено окремого урядника для заряду скарбом, що звав ся — генеральний підскарбій (як нинішній міністер скарбу).

Гетьман і козацька старшина жили з доходів маєтностей (міст, сіл і земель) для них призначених. Гетьмана окружала генеральна старшина (висші урядники).

Генеральний обозний був першим після гетьмана, менше більше як нині міністер війни, мав підчас війни ставити і укріпляти обоз (табор), розквартирувати військо і т. и. Другим був генеральний писар (як в деяких теперішних державах канцлер). Він був начальником генеральної канцелярії. Генеральними писарями були звичайно люди з висшою освітою, що вийшли з київської академії. Через руки генерального писаря, котрого знаменами була печатка й каламар, переходили найважніші письма (універсали гетьманські) і переписка з чужоземними державами.

Генеральні судії (було двох) мали догляд над судівництвом всего краю і були по черзі предсідателями при розпра-

---

*) Король Баторий надав Запорозьському війську герб (печать), що з'ображає пішого козака з мушкетом на плечи.

*) Палиця украшена кінськими хвостами.

вах в генеральнім суді, що був найвисшою інстанцією в краю.
Генеральні осавули були головними урядниками, що виконували гетьманські окремі поручення (як нинішні ад'ютанти).

Сидячий Запорожець.

В ряд генеральної старшини засідали також генеральний хорунжий, що носив хорогву на військових нарадах і в поході, і

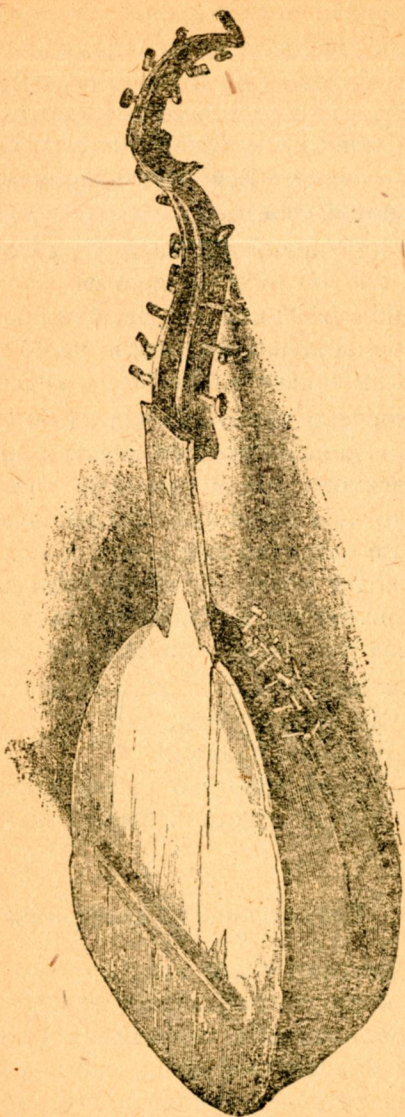
генеральний бунчучний, що носив бунчук як знамя гетьманської влади.

Україна ділила ся на області звані полками, як нині в Ро-

Одежа Запорожця.

сії губернії або у нас повіті. Зборівська умова установила 20 таких полків, а іменно 10 на правобережній а 10 на лівобе-

Торбан.

режній Україні. Полком правив полковник (часом вибраний, деколи назначуваний) з полковою старшиною подібною як була при гетьмані. Полковник мав подібні знамена як гетьман, лише замість булави мав пірнач, котрий носив на війні і при всяких нагодах. Полки ділили ся на сотні, (але деякі полки мали не десять але більш, часом 20 до 24 сотні), а начальником сотні був сотник. Вся організація краю була отже устроена на військовий лад.

Вся людність на Україні ділила ся на стани. Козаки були головним станом, але число їх зміняло ся. З першу польський уряд признавав лише 6,000 козаків, що були записані в реєстрі. В Зборівській умові збільшено се число на 40 тисяч, а по Білоцерківській умові зменшено на двацять тисяч. В Переяславській умові установлено число козаків на 60 тисяч, а для всіх інших, що не були вписані до сего реєстру, виеднав Хмельницький від московського уряду признане особистої свободи. Гетьман наділяв козаків більшими або меншими пайками землі, а у 18-ім століттю надавано вже землю з людьми, значить селяни, що сиділи на тій землі, обовязані були давати власникам землі податок роботою два а пізнійше кілька днів на тиждень. Ся панщина довела опісля до закріпощеня селян.

Людність полкових і сотенних міст звала ся міщанами. Попри сі міста було кілька таких, що ще з польських часів правили ся магдебурським правом.

Було ще на Україні небогато русько-української шляхти, що прилучила ся підчас повстаня Хмельницького, вписала ся до козаків.

13. Гайдамаччина і коліївщина.

Коли після турецької війни цар Петро (1711 р.) помирив ся з Польщею і в користь Польщі зрік ся правобережної України, почала ся там шляхоцька кольонізація слобідська (див. стор. 86). Але як минули слобідські роки, були селяни приневолені знов підлягати волі і судови дідича, вертати в кріпацтво. Обурений новим кріпацтвом, нарід почав знов боротьбу за свою волю, а не мав уже сили стати до отвертого бою з по-

льським військом. За приводом козаків з Гетьманщини або з Запорожжя збирали ся ватаги селян не тільки по степовій Україні, але по лісах та байраках на Полісся, на Волині й Поділлю. Під проводом ватажків нападають вони і нищать панські маєтки, руйнують замки і убивають панів а сю ворохобню називають гайдамаччиною. Такі прояви гайдамаччини бували вже в давніших часах від 15-го століття почавши в ріжних околицях нинішньої Галичини, а особливо в Карпатах, де ще у 18-ім і з початком 19-го століття виступали ватаги опришків, а поміж ватажками вславив ся іменно і остав в народній памяти Довбуш.

З першу ся гайдамаччина на правобережній Україні мала прикмети розбишацтва; але чим більші збирали ся гайдамацькі ватаги, почали вони організувати ся добре їм відомим козацьким ладом так, що переходом гайдамаччина перейшла в загальне народне повстанє. Се повстанє зване коліївщиною прибрало іменно великі розміри у 1768-ім році. Сему гайдамацькому рухови спочували також монахи деяких українських монастирів, а між тими найбільш визначив ся Мотроненьський монастир. На чолі гайдамацької ватаги станув Максим Залізняк і з'явив ся під Чигирином, а тоді цілі громади приставали до гайдамацького війська, узброєні чим лише можна було, грабували всяке добро, палили оселі і мордували своїх гнобителів. Шляхта, залякана таким наглим розростом гайдамаччини, гляділа захисту в Умані, в укріпленім замку гр. Потоцького, котрий мав численний відділ надворних козаків для оборони. Але їх сотник Іван Гонта перейшов з козаками до Залізняка і спільно з ним вимордував зібрану там шляхту і Жидів. Тим способом скоїла ся справдішна політична революція проти Польщі. Оттоді прийшла Польщі в підмогу Московщина, бо се було не на руку Московщині, щоби на Україні повставала на ново козащина. А саме тоді також коло запорожського кошового Кальнишевського почала скупляти ся громада людей, що думали викликати в Польщі повстанє, злучити правобережну Україну з Запорожем і відновити гетьманство. Московщина мала тимчасом на думці в купі з Німеччиною поділити підупалу Польщу і ддятого нерадо гляділа на

гайдамацьке повстанє. Цариця Катерина II., вислала отже військо під Умань. Старшину гайдамацьку заманено до московського табору, Гонту і інших польських підданих видано Польщі, де їх зараз покарали лютою смертю, а скоро не стало ватажків, не могли гайдамаки вести боротьби. Розпочали ся тепер судові розправи над увязненими гайдамаками і всіма тими, що з ними спочували, до судів сипали ся без ліч доносів, а польський уряд виконав над ними страшну пімсту.

Так закінчило ся останнє криваве намаганє, останній страшний протест українського народу проти наложеного йому підданства, се була остання проява довговікові боротьби самого народу за волю.

14. Зруйнованє Січи.

Після Палія загинуло козацтво (около 1713 р.) на правобережній Україні, а по знесеню Гетьманщини царицею Катериною II., (1764 р.) також на Лівобережній Україні. Тоді то остала ще одиноким пристановищем козащини Запорожська Січ. На Січі задержали ся найбільш ще погляди про давний вічевий лад і сі погляди виявили ся в народнім, громадським, рівноправнім устрою, котрий припадав найбільше до вподоби українському народови. Підчас всенародного повстаня за Хмельницького дійшло Запороже до найбільшої поваги і значіня, бо Запороже вибрало його гетьманом і дало йому першу військову поміч а відтак пристав до сего почину весь нарід. Запороже було сею військовою школою, з якої виходили найліпші войовники, заправлені і вишколені в безнастанній боротьбі з Татарами й Турками. Воно мало для того і великий вплив на гетьманську політику. Але хоч нарід глядів на Запороже як на свого провідника, то й там не було добре розвиганого політичного розуму. Особливо коли з підмогою Запорожа Брюховецький добив ся гетьманської булави хитрим способом, а відтак повернув справу в некористь народу й козацтва, почала занепадати повага Запорожа.

Після переяславської умови Запороже також признавало над собою зверхність Московщини, але московський уряд не

втручував ся у внутрішні справи і Запороже управляло сво-
бідно своєю військовою областю між долішним Богом а До-
ном. Осередком Запорожа була Стара Січ, де нині село Ка-
пулівка. Вся область Запорожа була поділена на 8 паланок,
а що до військового устрою на 38 куренів, то ними правили
вибрані атамани курінні.

Поміж запорожськими кошовими отаманами визначив ся
на початку 18-го століття Кость Гордієнко, сучасник Мазепи, і
він найкрасше з усеї запорожської старшини порозумів Мазе-
пові змаганя до осягнення самостійности України. Тимто Гор-
дієнко до самого останку піддержав Мазепу і остав йому вір-
ним навіть тоді, коли козаки і посполиті покинули його а ста-
нули по стороні царя Петра. Зате мала царська пімста дося-
гнути також Запорожську Січ. Цар велів зруйнувати Стару
Січ, а тоді Запорожці з Гордієнком були приневолені в крим-
ській області, при устю Дніпра (коло нинішнього міста Алеш-
ки), оснувати Січ (що була там від 1709 до 1734 р.). Колиж
Московщині знов було потрібно помочи Запорожців у війні
Туреччиною, зроблено з ними умову, що недалеко від колиш-
ньої Старої Січи могли оснувати (коло нинішнього села По-
кровська) в Катеринославщині Нову Січ, хоч там вже не мали
Запорожці такої свободи, як давнійше, бо стояли під догля-
дом київського генерал-губернатора. Перед панщиною поча-
ли селяни з України утікати на Нову Січ і там організували ся
головно гайдамацькі ватаги, а Запорожці давали їм головну
поміч і провід.

Але Запороже в таким виді доживало свого віку, бо не бу-
ло вже потреби вести дальше боротьбу з Татарами і Турками.
Сусідні Запорожу землі дістали ся в руки Московщини, а хоч
Запороже мало просторі області, не уміло ними користувати
ся і їх заселити. Тільки останній кошовий, Петро Кальнишев-
ський зрозумів се і почав дуже пильно дбати про заселене за-
порожських земель. Всіх селян, що втікали з Польщі, наділяв
він даром землями так, що протягом десяти літ на областях
Запорожа, повстало кількисот сіл, а в кождім ставив він цер-
кву і школу накладом січового скарбу. Попри те задумав Ка-
льнишевський покористувати ся тодішнім гайдамацьким пов-

станем на Україні, щоби від безсильної в тім часі Польщі відбити правобічну Україну, злучити її з Запорожем і так утворити окрему самостійну державу.

Сі заміри Кальнишевського зрозумів московський уряд розвідав про се київський генерал-губернатор Румянцев і російські війська зараз виступили, щоби згнобити гайдамаччину. Колиж Московщина упорала ся з турецькою війною і бунтом, який счинив ся в її власних областях, постановила знести Запорожську Січ. Цариця Катерина II. веліла на Січ вислати військо під начальством полковника Текелія (Мадяра) котрий хитрим способом заманив до себе запорожську старшину, увязнив її і вислав в Петербург, звідки заслано її в Сибір, а 84-літнього кошового Кальнишевського в Соловецький монастир*), де він в тісній темниці мучив ся в страшній неволі 26 років (умер там 1801 р.). Царським указом 1775 р. знесено Запорожську Січ, а давні запорожські землі названо "Норово сією). Частина Запорожців вступила в російську кінницю, друга частина втікла в Туреччину і заснувала в Добруджі** в землі відступленій султаном, нову Січ, і ще сьогодні живуть там їх потомки по селах.

Колиж знов треба було московському урядови Запорожців до війни з Туреччиною, став любимець цариці, князь Потемкин набирати козаків в пікінерські полки і сему війську, що звало ся Чорноморцями, назначив землі над Чорноморем а відтак велів їм переселити ся над річку Кубань, де й доси живе с Кубанське військо перемішане з московськими козаками.

Таким способом щезла остання твердиня самостійності українсько-руського народу, а запорожські землі роздаровано московським та німецьким панам. В 1783 р., цариця Катерина завела на Україні кріпацтво, себто підданчу неволю, роздавала разом із селянами сотні тисяч селян і колишних козаків в підданство панам, що звали ся дворянами. А як колись руські ве

---

*) Соловецький монастир на островах в Білім морі (на північній березі Росії), де заслали людей за вольнодумні погляди.

***) Сьогодні Добруджа належить до Румунії.

деможі, заманені користю і світlostю польського королівсько-
двора, покинули свій нарід і стали Поляками, так і тут дав-
старшина козацька і останки руської шляхти, що стали дво-
нами, приманювані царською ласкою і користями, відцура-
ся свого народу і змосковщили ся.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ Й РОСІЇ*).

Внутрішнім розладом і самоволею шляхти дійшла Польща до того, що під кінець 18-го століття Австрія, Росія і Пруссія розділяли цю державу, поділили поміж собою. Тоді то й ті землі, що були до того часу під владою Польщі, перейшли під иншу руку. Більша частина українських земель (Біла Поділля, Волинь, правобічна Україна і східне Поділля аж до Збруча) припала Росії, а Західну частину Поділля (від Збруча до частину Волині і Червону Русь дістала Австрія. Ця українська земля прилучила тодішня цесарева Марія Тереза (з роду Габсбургів) до Австрії під назвою королівства Галичини і Володимирії (1772 р.) на тій основі, що вже в 13-ім столітті ця земля Русь належала до угорської корони (гляди стор. 19 мітка), а Марія Тереза була також королевою Угорщини, Туреччини дістала Марія Тереза частину Молдавії і прилучила до Австрії під назвою князівства Буковини (1775-го року).

1. Україна під владою Росії.

Знесене гетьманщини і зруйноване Січчю царицею Катериною II, знищило останки самостійності України, а заведені кріпацтво довело селян до повної неволі. Занепала праця, духовенство щораз більше відчужувалося від народу, а старі козацькі старшини і православної шляхти української, ставши російськими дворянами, по більшій частині забули про свій народ і змовчали. Однак на Україні доволі були живі спомини про недавню бувальщину, а по українських хуторах ще не перевелися були й такі люди, що переіменовані на російських дворян, не цуралися пред-

* Українське населення в Росії можна лиш в приближенню обчислити на основі перепису. В Австрії виказує урядова статистика переписи з 1887 р. не менше як в Росії з 1900 р. Русинів в Галичині: 3 мільони і 75 тисяч, але в дійсності числять около 3 мільони і 200 тисяч, а на Буковині около 298 тисяч. В цій же статистичній таблиці виказує 429 тисяч Русинів, але в дійсності є їх по-над 500 тисяч.

ківських українських звичаїв, і рідної мови та в домашнім побуті не соромилися бути похожими на кріпаків і майже зрівнаних з кріпаками козаків. Під кінець 18-го століття, коли Україна так занепала, починає в західно і середно-європейських державах будити ся поміж заневоленими і пригнетеними

Іван Котляревский.

народами свідомість права на своє питоме народне жите. Ріні народи починають дбати про се, щоби розвіннути свідомість жити своїм житем та розвивати ся в своїй волі.

Отже й поміж освіченою верствою української суспільности починає ширити ся помалу західно європейська просві

Пам'ятник Котляревського в Полтаві.

е. Р
доміс
всіль
прос

і нові європейські думки та погляди про волю і права чоловіка. Сини колишніх старшин козацьких здобувають собі науку на заграничних університетах (найвисших школах) в західній

М. Шевченко

Європі, приносять з європейською наукою нові думки та нові погляди на Україну а в своїх писаннях виступають проти т...

шнього політичного і суспільного ладу на Україні. При самім кінці 18-го століття (1798 р.) звертає ся в Полтаві Іван Котляревський в своїх творах до народу його рідною, понеханою, під сільську стріху випертою мовою і своїми писаннями починає нову добу в українськім письменстві. Трохи пізнійше збирає ся в Харкові коло Григорія Квітки (Основяненка) ціла громада свідомих Українців і починають трудити ся на ниві рідного письменства. Відтак у Києві заснувало ся Братство св. Кирила і Методія (1847 р.), до которого пристали найвизначнійші українські письменники: — **Шевченко, Костомаров, Кулїш** і інші. Попри розвиток рідної мови й письменства покладо собі се братство також політичну задачу, а іменно бажало довести до знесеня кріпацтва і до рівноправности всіх верств суспільности перед законом, до свободи слова і віри.

Одначе російський уряд за царя Миколи I, споглянув на сі змаганя Кирило методіївських братчиків грізними очима, мов би вони загрожували естваню держави, увязнив їх розіслав в далекі сторони Росії а Шевченка віддав в салдати і вислав в пусті степи над Каспійським озером в Азії. Настала справді опісля пільга за царя Олександра II, (в 1861 р.) знесено кріпацтво, до чого головно причинив ся кріпацький син Шевченко своїми огненими піснями, хоч сам не дожив сеї радісної хвилі), українські письменники вернули з неволі і стали знов трудити ся на ниві рідного письменства і просвіти, але всеж таки українсько-руський нарід не має там горожанських прав, українська мова не має там приступу ні до церкви, ні до школи, ані до уряду. Але при всім тім заневоленю не завмер там українсько-руський нарід а видає щораз більше свідомих учених, письменників і патріотів. Відкрите памятника Котляревського в Полтаві (1903 р.) і святковане ювілею Лисенка в Києві, у Львові і в Чернівцях*) стає певним доказом, що **український нарід свідомо почуває ся одноцільним і самостійним та окремішним від польського і московського і здобуває собі уже признане і на широкім світі.**

---

*) На сіх святкованях в Полтаві і в Києві було також чимало Українців з Галичини й Буковини.

2. Галицька Україна під владою Габсбургів.

Галицька Україна перейшла (1772 р.) під владу Габсбургів після розбору Польщі вельми прибито важким і довгим лихолітем. Українську народність зберегли тоді на Галицькій Україні лише селяни-хлібороби, недобитки міщан, виперті на передмістя та вчасі з'убожи́ле і неосвічене духовенство, котре не мало потрібної науки для народного проводу. Марія Тереса, а особливо славний, вельми освічений і людяний син її, цісар Йосиф II. дбали про поліпшене долі і просвіту селян.

Цісар Йосиф II., уважав хліборобство підвалиною багатства краю, а селян найважнішим станом, що своєю працею годуює і збогачує всі інші верстви суспільні. Тимто постановив зробити все, що могло піднести сей стан. В 1782 році видав Йосиф II., патент, котрим також в Галичині знесено підданське невільництво. Селяни-хлібороби оставали ще й далі панськими підданими, робили панщину (найбільше три дні в тиждень), платили дідичам данину, одначе не були вже прив'язані (прикріпощені) до рілі, а могли переносити ся на інше село, наколи були невдоволені своїм дідичем, та могли бодай голоруч іти в світ, глядіти собі зарібку або ремесла. Селянин міг уже без дозволу дідича женити ся, віддати дітий своїх до шкіл або ремесла, став отже чоловіком, що має своє серце, своє жите, мав відкриту дорогу до науки і просвіти. Цісар Йосиф II. дозволив селянам жалувати ся на кривди і самоволлю в цісарських судах (бо доси з польських часів підлягали селяни судови дідичів).

За Йосифа II. (1789 р.) увійшло також в жите нове оподатковане, основане на першій катастральній помірі. Грунт мав служити хліборобови до власного удержання і життя а тільки те, що лишало ся із сего доходу, мало зістати в часті державі, в часті дідичеві. А іменно з кожних сто ринських гуртового доходу з ґрунту мало лишати ся хліборобови на прожиток і господарство 70 ринських, а останні 30 мали бути поділені між державою а дідичем. Не досить, що оподатковане рівномірно досягало панів і підданих, але панщина і данини

хліборобські були значно зменшені. Але найважнійша зміна, яку вводив сей цісарський патент, була, що податкова повинність підданих була обчислена на гроші, а всяка панщизняна робота, осипи і всілякі данини натурою мали бути перемінені на грошеву данину. Окрім того розпорядив цісар Йосиф II., щоби закладано по селах громадські шпіхлірі для підмоги підданим в часі переднівку або голоду. Йосиф II., зрозумів отже, що треба оперти ся на селянстві і допомогти йому до свобідного розвитку і скріплення, а до обмеження власти шляхти.

Цісар Йосиф II., порозумів, що в Галичині живуть Українці і дбав також про се, щоби убоге, непросвітне і понижене українське духовенство двигнути із сего занепаду і забезпечити йому потрібне образование*). У Львові заснував цісар Йосиф університет (1784 р.**), і велів деякі науки подавати там в українській мові, але тодішні Українці не вмiли сим покористуватись для розвитку науки в рідній мові, не розуміли сего, що можна говорити й писати про наукові справи живою мовою народу, а намагали ся учити церковно-схлянським язиком, отже цісарська постанова не принесла українському народу бажаної користи. Цісар Йосиф приказав також, щоби всі урядові розпорядки були оповіщувані також українською мовою і тим бажав українську мову зробити рівноправною з іншими і вчинити її мовою краєвою і народною.

Із смертю Йосифа II., у великій части щезли його розумні постанови і на цілих 50 літ завмерло поліпшене долі селянхліборобів. Настали знов тяжкі часи для українського народу, бо не тільки знесено українські виклади на університеті, але польське духовенство і шляхта опирали ся домаганю митропо-

---

*) Вже Марія Тереса заснувала 1776 р. при церкві св. Варвари (що є й до нині у Відні) духовну семінарію, котру знесено 1893 р. Із сеї семінарії вийшло багато вчених і світлич Українців, що положили перші підвалини до першого розвитку української народности. Цісар Йосиф II. заснував 1783 р. у Львові семінарію, котра є тут і до нині, і поручив, щоби шитомці сеї семінарії учили ся катехизувати, проповідувати і писали в живій народній мові руській.

***) Сей університет знесено оісля (1808 р.) і доверва цісар Франц I. відновив його в 1817 р. де він є до нині.

лита Левицького*), щоби в народних школах наука відбувала ся українською мовою, бо Поляки все ще уважали себе одинокою управненою народністю і говорили, що України нема, а українська мова є лише незначною відміною польської, і є неспосібна до письменства.

3. Відродини української народности в Галичині.

Тимчасом виявило ся наглядно, що українська мова і народність спосібні до найвищого розвитку і зросту. За прикладом братів своїх на Україні з виступом Котляревського, а також інших славян, почали й галицькі Українці розвивати своє письменство в українській народній мові, а перша гадка до сего діла зродила ся в львівській духовній семінарії. **Маркіян Шашкевич** з громадкою товаришів видає в 1837 році першу книжку “Русалка Дністрова” народною українською мовою, починає з товаришами голосити проповіді в церкві українською мовою, (доси майже всюди по церквах проповідувано по польськи) і так перегадом в українській мові, випертій під стріху сільських курних хат, починає розвивати ся народне письменство, українська народність відроджує ся до нового життя.

Але із смертю Маркіяна Шашкевича (1843 р.***) ослабла, а відтак перервала ся та робота задля неприхильних політичних обставин тодішних, поки не надійшов памятний в історії 1848-ий рік, коли галицькі Українці знов віджили і набрали духа до народної роботи. Цісар Фердинанд надав 25 цвітня 1848 р., народам Австрії **конституцію**, а 3 мая (після лат. кал. 15 мая) **зніс** останки кріпацкогo підданства — панщину. В день перед знесенем панщини зібрали ся Українці у Львові а помянувши першого просвітителя галицької України М. Шашкеви-

---

*) Цісар Франц І відновив митрополію українську у Львові 1807 а першим митрополитом був Ангелович. його наслідником Левицький.

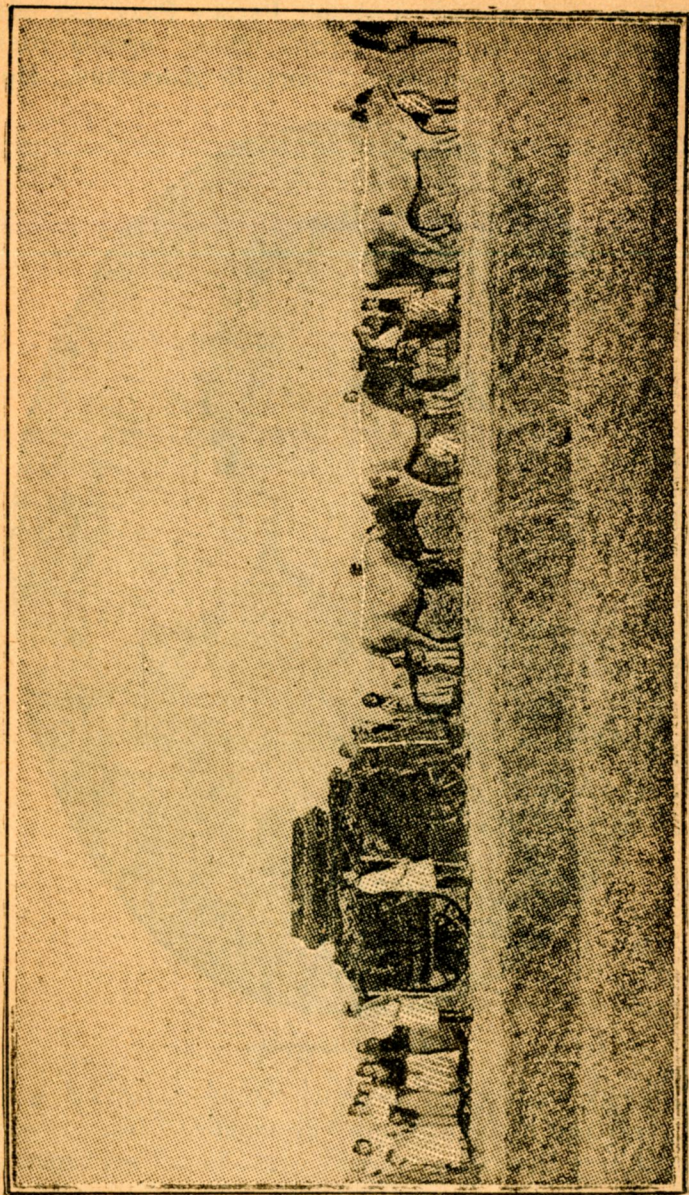
**) Оцінюючи великі заслуги Шашкевича для відродини галицької України, спроваджено його тліїні останки у величавім поході, на чолі котрого йшов митрополит Сильвестер Сембратевич при великім здвизі народу з Новосілок до Львова і поховано на личаківськім кладовищі.

ча, заснували товариство Головну Руську Раду для оборони прав українського народу, в котрій обняв провід тодішній єпископ (опісля митрополит) Григорій Яхимович. Появила

Маркіян Шашкевич.

ся тоді перша українська часопись "Зоря Галицька" а осению 1848 р., заходом поета Миколи Устияновича і Івана Борискевича з'їхали ся у Львові українські учені, щоби нарадити ся над розвитком української мови і українського письменства і за-

Похоронний похід з домовиною Шашкевича з Новосілок до Львова.

снували товариство “Галицько-руська Матиця”, котре мало видавати книжки для просвіти народу.

Обставини були для Українців якийсь час прихильні, заведено в народних школах науку в українській мові в чисто або переважно українських громадах, а також по гімназіях заведено обовязкову науку української мови для всіх учеників у східній Галичині*). Для підготовлення професорів установлено в львівським університеті катедру української мови і письменства, а сю катедру обняв товариш Шашкевича Яків Головацький. Довелося галицьким Українцям в 1848 і 1849 р.р. зблизитися з угорськими та буковинськими Українцями, а відтак і з російськими Українцями, в театрі виставлявано переважно твори українських письменників Котляревського, Квітки-Основ'яненка та інших і так вироблялася по малу свідомість звязи і одноцільности українського народу, розбудився широкий, щиронародний рух всестороннього українського життя. Тим способом положено підвалини до тої народної роботи, котру дальше вели пізнійші покоління, а нині на широкі вже розміри ведуть наші сучасники.

Зродилася також гадка збудувати у Львові Народний Дім, на місці цісарем подарованого для Українців погорілого університету і старого костела (де була перед тим уміщена університетська бібліотека), а сам цісар Франц Йосиф I.***) приїхав до Львова, щоби положити угольний камінь під будівлю рідної просвіти і предківського обряду, і тоді, оточений українськими достойниками і численним народом, промовив приязно: “Тут я між моїми Русинами”. В “Народнім домі”, здвигненим відтак і жертвами всего українського народу і державними підмогами, мали плекати рідну мову українську, науку і письменство, там убога українська молодіж мала находити пристановище, щоби покінчити науку, а відтак трудитися для

---

*) В 1857 р. знесено обовязкову науку української мови для всіх учеників, а полишено сей обовязок лише до руських учеників; від 1868 р. учаться української мови лише ті з Українців, що добровільно самі зголосяться.

**) Цісар Франц Йосиф I. вступив на престіл по своїм стрію Фердинанді I. дня 2-го грудня 1848 р.

добра українського народу, народна пісня мала там гомоніти на виставах українського театру, а українські письменники мали

Степан Качала.

находити підмогу і заохоту до праці на ниві українського письменства і науки в хосен руського народу.

Одначе народна і просвітна робота Українців, розпочата

на так гарних і добрих основах в 1848 році і в слідуючих роках, почала опісля наслідком знесеня конституції і неприхильних політичних відносин а також в часті з власної вини самих Українців марніти. Народно-політичний рух завмирає, а деякі українські вчені і письменники покидають писати живою українською мовою і заводять в своїх писаннях мішанину церковщини з московщиною, котрої не розуміє добре ані Українець ані Москаль. Як перед тим найшлися такі, що голосили: — *pieta Rusi*, а деякі Українці для власної користи або із слабодушности відцуралися своєї мови і народности та стали Поляками, так тепер знов за впливом московського професора університету Погодина, котрий кілька разів їздив в Галичину з українськими ученими Денисом Зубрицьким, Якимом Головацьким і іншими, почали сі учені називати українську мову простою, хлопською а намагалися писати змосковщеною язиковою мішаниною, або по німецьки та по польськи. Вони зовсім явно голосили, що не треба науки і просвіти для “простолюдина а досить молитвенника, катехізму і псалтирі”, в 1866 р. заявив Іван Наумович явно в часописи “Слово”, що галицькі Русини не є Русинами а Росіянінами (Москалями), що се один і тойсам нарід. Тим способом **вирекли ся вони програми Русинів** з 1848 р., в котрій признано самостійність і окремішність руського народу від польського і московського і згоджувалися в тім з деякими Поляками, котрі також голосили, що *нема України, нема Українців, нема українського народу!*

Однак зерно кинене Маркіяном Шашкевичем на галицько-українську ниву не пропало марно, а та москофільська робота, що дала почин до завзятої боротьби серед української суспільности і нині ще не покінченої, не вспіла запоморочити всеї української інтелігенції.

Мимо всяких перепон і трудностей головно молоді люди пішли слідом Маркіяна Шашкевича і жертвували свої труди для просвіти і добра українського народу, тим то і звали себе народовцями, а що переняли ся вони також духом, який проявив ся в творах українських письменників, особливо Шевченка, тимто звуть ся народовці також Українцями. До громади

сих молодих народовців-Українців пристали із старших много заслужений патріот Степан Качала*) і деякі інші і скупили ся коло львівського товариства “Руська Бесіда”, котре завело “Руський Народний Театер”**). Народовці заснували опісля товариство “Просвіта”, що видавало сотки тисячів книжочок для науки і просвіти народу***), “Наукове Товариство ім. Шевченка”, “Руське товариство педагогічне” (для шкільних справ) і тим положили несхитні підвалини для розвитку української мови, письменства, науки і просвіти. Та крім того звернули Українці-народовці свою діяльність також на економічне поле, а “Народна Торговля”, товариство обезпечень “Дністер”, “Краевий Союз Кредитовий”, товариство жіночих робіт “Труд”, сотки щадничих і позичкових спілок і злучених з ними народних читалень, стають певним доказом, що народна робота і культурний розвиток нашого народу з кожним роком поступає вперед. А в підмогу сему культурному розвитку йдуть численні народні школи українські, чотири українські гімназії і деякі українські катедри на львівським університеті, між котрими заснована цісарською постановою **українська катедра історії** (1894 р.), побіч двох катедр української мови і письменства, є вогнищем, яке освічує нашу минувшину і кладе кріпкі підвалини до народного освідомлення Українців. В тім маємо не лише доказ, що українська мова є спосібна до найвисшого розвитку і строгої науки, але й надію, що і Українці діждуть ся перегадом свого університету і що не марні се слова, висказані архикнязем Рудольфом: — “Русини, се старинний нарід культурний!”

---

*) Підчас закладін угольного каміня під теперішню семинарію духовну у Львові (1887 р.) архикнязь Рудольф сказав сії памяті слова і закінчив промову: “Кличу до вас у вашій мові руський нарід най жие многі літа!” і підписав своє імя на інформаційній грамсті по українськи. Тим зазначив своє признане для українського народу, української мови і письма.

***) В сім році почали Русини-народовці ставити у Львові величавий будинок для Українського Народного Театру.

***) Підчас побуту у Львові в 1880 р. цісар Франц Йосиф I. дізнавши ся про діяльність “Просвіти”, висловив ся: “Се товариство є вельми хосенне” і сим авяв найвисше признане.

4. Буковинська Україна під владою Австрії.

Буковина була здавна чисто українським краєм і вже в 12-ім століттю за князя Ярослава Осмомисла wraz із Молдавією належала до Галицького князівства, що сягало по усте Дунаю і Чорноморє. В половині 13-го століття попала під татарське ярмо а в сто лїт пізнійше найшли на Буковину Воло-

Юрій Федькович.

хи (Румуни) із Семиграду і оснували тут окрему державу. Русько-українське населене так значно перемагало Волохів, що родина молдавських господарів зрушила ся а в їх столиці Сучаві панувала руська мова, урядові письма списувано руською мовою, так, що молдавське господарство ще до половини 17-го століття мало чисто український характер.

Молдавію (Волощину) король Ягайло підчинив під владу Польщі, а з початком 16-го століття молдавські господарі (так звали ся тамошні князі) признали своїм зверхником турецького султана. Відорвана від цілости руського народа, коротала Буковина цілими століттями своє жите під ярмом турецьких грабіжників а нищена всякими ордами, попала у велику нужду та темноту, хоч земля там була богата й родюча. Вкупі з нуждою налягла й духова темнота сей край так щедро природою випосажений, а нарід проживав в півдикім майже стані. Не було там ані одної школи а навіть діти бояр ледви вміли читати і писати.

Аж в 1775 р. блиснув промінь надії на красшу долю, коли Туреччина відступила Буковину Австрії, а цісарева Марія Тереса утворила із сего краю окреме воеводство. Під владою Австрії поліпшила ся передовсім доля мужиків, що робили панщину, а тепер почули ся людьми. Але культурно не могли буковинські Русини зразу й по злуці з Австрією двигнути ся, хоч цісар Йосиф II., велів усюди закладати народні школи. Австрійська влада думала тоді, що на Буковині нема Українців, а всіх уважала Волохами, бо всі буковинські Українці були так само як і Волохи православними. Народні школи мали ширити німецьку мову а при тім не забувати волоської, отже не принесли сі школи хісна українському народови.

В 1775 р. злучено Буковину з Галичиною в один край (аж до 1848 р.) але й тоді справа народної просвіти по школах не поправила ся, бо ніхто там не думав про науку української мови. Тай висші школи засновані відтак на Буковині не спричинили ся нічим до розбудження українського народного житя. Справдішній соняшний промінь засяв на Буковині аж тоді, коли спосеред самого народу вийшов (1861 р.) **Федькович**, що виніс з під сільської стріхи церце повне любови для незрячих братів, пізнав їх кривди і недолю і за прикладом Котляревського та Шашкевича живою мовою в своїх піснях і повістях промовив до народу і так пробудив свідомість буковинських Українців, положив підвалини до нового житя. Заснована в Чернівцях “Руська Бесіда”, опісля “Народний Дім” з бурсою для убогих учеників і інші народні товариства почали

дбати про долю занашеного люду, доводити його до свідомости і просвіти і тим охоронюють перед зволощенем, а хоч нераз доводить ся буковинським Українцям вести тяжку боротьбу, всеж таки треба признати, що розвиток Русинів поступає там вперед і можна сподівати ся, що вони добють ся повної рівноправности.

5. Занепад українського народу на Угорщині.

Предки нинішних угорських Українців*) поселили ся в Угорщині в дуже давних часах. Вправді угорські літописи згадують про угорських Русинів аж в 11-ім століттю, але початки української колонізації на Угорщині треба класти на часи загального розвитку української колонізації на захід і полудне десь на шесте до осьмого століття. Спершу відносили ся Мадяри приязно до тамошних Українців, але з шіснацятим століттем погіршила ся доля українського народу на Угорщині. Аж коли цїсарева Марія Тереса прилучила Галичину до Австрії, подано пільгу також угорським Українцям, засновувано народні школи, в котрих подавано науку українською мовою і так по селах ширила ся просвіта в рідній мові, коли тимчасом по містах запанувала всюди мадярщина. В першій половині 19-го століття українські владики в Мункачеві дбали про те, що-би молоді люди приспособлювали ся до стану духовного в українській мові і намагали ся також між світськими Українцями добути народну свідомість. Особливо Олександр Духнович, крилошан в Пряшеві (умер 1865 р.), дбав широ про народну просвіту угорських Українців в рідній мові.

Одначе й поміж угорськими Українцями найшли ся також такі проводирі, як покойний уже Адольф Добрянський, що почали в дусі московського професора Погодина голосити народну єдність Українців з Москалями. Намагали ся вони також говорити, та писати змосковщеною язиковою мішаниною і впровадили також в книжках для народних шкіл сю змо-

---

*) Русинів в Угорщині числять до 450 тисяч і вони заселяють головну північносхідну сторону краю.

сковщену мішанину, незрозумілу зовсім для українських дітей. Їм здавалося, що тим способом український нарід на Угорщині переймеся скоро чужою просвітою і стане думати й говорити по московськи. Наука подавана в народних школах такою незрозумілою руським дітям змосковщеною мішаниною не могла принести ніякої користі, просвіта через те занепала, а український нарід в Угорщині, лишений просвіти в рідній, зрозумілій йому мові, втратив внаслідок також народну свідомість, не знаючи чи він Русь, чи Словак, чи Мадяр. Та й угорський уряд став неприхильно дивитися на ті змагання, що мали довести до змосковщення угорських Українців і почав змагати до того, щоб Українці радше змадярщилися. І дійсно чимало українських священників, урядників та учителів пристало до Мадярів. Тільки в останніх роках переконався також угорський уряд, що українське населення можна двигнути із занепаду морального й матеріального лише просвітою, поданою в рідній, зрозумілій йому мові. Тимто і теперішні книжки для народних шкіл уложені тамошньою угро-руською мовою, зрозумілою для селян. При тім всім однак змагане до змадярщення Українців не устало, а значна частина вини спадає на тамошню інтелігенцію, що затратила народну свідомість, не дає проводу народові і не тямить сього, що лише рідна, всім зрозуміла мова і розбуджене народної свідомости в широких верствах зможе двигнути угорських Українців з дотеперішнього занепаду і охоронити їх від винародовлення.

V. УКРАЇНЦІ В АМЕРИЦІ.

В останніх десятиліттях минулого (19-го) століття проявило ся серед нашого селянства на Угорщині, а відтак в Галичині і на Буковині нечуване доси змагане, глядіти собі красшої долі — за незнаемим морем. Хоч український нарід споконвіку так горячо привязаний до своєї рідної землі, до батьківщини, тисячі кидали свій рідний край, і пускали ся в далекі заморські сторони до Америки, щоби заробити на хліб насущний, поліпшити свою долю. В ріднім краю стало нашому народови щораз тіснійше і труднійше. Населене зростало числом, господарства дробили ся, землі не прибувало, а зарібків було мало, податки росли, економічна нужда заглядала щораз більше під сільську стріху, а також і невідрадні політичні відносини викликували невдоволене в широких верствах українського населеня, доводили його не раз до розпуки. “Хоч гірше, аби інше”, говорили люди і пускали ся в світ за очи, глядіти красшої долі. Перші українські переселенці прибули до Америки ще перед 1870 роком, з Угорщини і поселили ся в З’єдинених Державах північної Америки малими осадами. Від 1875-го року почало ся вже громадне переселюване наших людей з Угорщини, з Галичини, а відтак і з Буковини а руські переселенці розсипали ся по ріжних краях З’єдинених Держав, відірвані від усього, що було їм рідне, а головно від своєї церкви і проживали там цілу десятку літ майже дико, поки переселенці з Галичини, не постарали ся спровадити свого священика із старого краю, о. Івана Волянського. Він положив там перші підвалини до церковної, народної, просвітної і економічної організації американських Українців. Але і в Новім Світі стрітили ся Українці з труднощами і перепонами у уладженю своїх відносин, а українські священики дізнали чимало пакости від латинського духовенства. Від часу-ж, коли Українська Церква в З’єдинених Державах і Канаді дістала окремі українські єпископства, обставини трохи поправились, однак на жаль не на стілько, щоб Українці були вповні задоволені.

В північній Америці поселені Українці окрім З’єдинених Держав головно в Канаді, а пізнійше звернули ся українські

переселенці головно до Бразилії і Парани, заманювані еміграційними агентами. Підсоне в південній Америці некорисне для наших людей, страшно горяче і вогке та нездорове, а до того і державний розлад в тих краях, небезпечність життя і публичного спокою доводить там наших людей до великої нужди і біди, а так само недостача відповідної організації церковної і народної наражує тамошних Українців на загра-ту своєї віри і народности. Тимто особливо українські священики і світська інтелігенція в Америці повинні з підмогою Українців із Старого Світа змагати до такої організації і подбати про українських переселенців, яких в Новім Світі числять на 500 тисяч, щоби вони не затратили своєї віри і народности.

(КІНЕЦЬ).

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.

Великі і просторі сі землі, де живе український нарід, велика наша Україна. Простягаєсь вона від Карпат аж по Кавказ здовж на 1,000 кільометрів, а в ширину на 6,000 кільометрів.

Величина її виносить 850 тисяч квадратових кільометрів, т. зн. 180 кільометрів більша ніж ціла Австро-Угорщина, а 11 разів така велика як ціла Галичина (ціла Галичина східна і західна має 78 тисяч квадратових кільометрів).

Колись давно творили сі землі одну велику самостійну українську державу, а нині належить вона до двох чужих держав Австро-Угорщини і Росії. Значна, багато більша часть української землі належить до Росії, а менша до Австро-Угорщини. Тай українського народу на російській Україні живе понад 30 міліонів, а в Австро-Угорщині понад 4 міліони.

Сусідить Україна на півночи з Білорусами, Поляками та Москалями, а на сході з Калмуками, на полудне з Черкесами і Татарами, а на заході з Румунами і Мадярами.

ЗЕМЛІ І МІСТА.

Російська Україна ділить ся на такі землі або провінції: — Правобережна і Лівобережна Україна, Запороже, Чорноморе, Степова Україна, Слобожанщина, Холмщина, Кубанщина, Волинь і Поділе.

Австрійська Україна ділить ся на Галичину (східну) і Буковину. В Угорщині за Карпатами угорська Русь.

Важніші міста на Україні такі: —

На Російській Україні: Київ, найбільше, найстарше і найславніше місто, столиця цілої України від найдавніших часів, Полтава, Харків, Чернігів, Переяслав, Одеса, Володимир Волинський, Каменець Подільський та інші.

В австрійській Україні: Львів, столиця Галичини, а крім нього в Галичині: Станиславів, Перемишль, Коломия, Тернопіль, Галич і інші. На Буковині Чернівці.

Українська земля по найбільшій часті рівна, бо творить легко погорблені височини. Тільки на сході є високі гори Карпати, а на полудневім сході стрімкі гори Кавказ.

ГОРИ.

Карпати довгі на 1,300 кілометрів і тягнуть ся дугою від Дунаю недалеко Відня аж до границь Румунії і Сербії, знова до Дунаю. Ділять ся на три головні часті. Українська часть Карпат, се середуща, а зветь ся вона Східними або Лісистими Карпатами. Східні (Лісисті) Карпати ділимо на 4 часті: 1) Низький Бескид, 2) Високий Бескид, 3) Горгон, 4) Чорногору. Найвисший верх Чорногори зветь ся Говерля, високий на 2,060 метрів.

Підкарпате або підгіре се бічні пасма Карпат, простягають ся вони здовж Карпат від Перемишля до Коломиї.

Кримські гори на Крими, над Чорним морем, довгі на 150 кілометрів, а широкі на 35 кілометрів. Найвисший хребет Яйла, а в нїм найвисші шпилі: Чатирдат і Романкош (1,500 метрів).

ВИСОЧИНИ.

Земля, що лежить висше як 200 метрів над верхнею моря, зветь ся височиною. На Україні розпростерла ся широка Чорноморська височина, яка ділить ся в західній часті на: 1) Поділе, 2) Розточе, 3) Волинську, та 4) Правобічну височину, а у східній часті на 1) Лівобічну височину і 2) Донецький кряж.

Поділе від ріки Верещиці, Дністра, аж до Буга, високе на 460 метрів. Верхню творить чорний родючий чорнозем. Лісів мало, крім околиці Рогатина. Серед Поділя скалисті гори Товтри або Медобори, що стоять від Бродів до Каменця Подільського. На півночі Гологори й Вороняки. Ріки вижолобили собі глибокі, круті долини, що звуть ся ярами та балками. Продовженем Поділя є Покутсько-Бесарабська височина між ріками Дністром і Прутом.

Розточе лежить між Сяном і Бугом. Се невисоке (до 400 метрів) й лісисте узгірє.

Волинь, між ріками Бугом, Тетеревом, Припетю та Богом, се лісисті плоскі горби. Земля на полудне чорноземна, на півночі пісковата.

Правобічна височина поміж Тетеревом, Дніпром і Богом вкрита родючим чорноземом. Правими берегами Дністра скрізь невеличкі горбки.

Лівобічна височина сягає від Дністра до Донця. Земля чорноземна, а декуди пісковата.

Донецький кряж південного берега ріки Донця, се плоске узгірє.

НИЗОВИНИ.

Низовини зветь ся земля, що не підносить ся понад поверхнею моря висше як 30 метрів. Таких низовин є на Україні чотири: —

1). Підлісе від вододілу Буга та Припети до Росточа. Верхня підліся дуже рівна з ріками та лісами. Почва пісковата.

2) Полісе понад Припетою, вкрите пісками та багнами. Великі торфовища вкриті сосновим лісом.

3) Лівобічна низина по лівім березі Дністра аж до порогів. Є тут піски й чорнозем, і мочари та степи.

4) Чорноморська низина від Чорного моря до устя Дону. Се степи вкриті могилами.

РІКИ.

Українські ріки вливають ся до Чорного моря і до моря Балтійського.

Найбільша ріка, се Дніпро, оспіваний у наших піснях. З ним вяжуть ся всі важнійші події історичного життя України. Над Дніпром лежить Київ, столиця колишньої української держави, над Дніпром зросло козацтво зі своєю самоуправною державо-республікою Запорожем. Довгий він на 2,100 метрів.

Впливає Дніпро з Білоруси в Смоленщині. Коло Київа він широкий вже 850 метрів. В долішнім бігу за Катеринославом аж до Александровська виступають Дніпрові пороги. Є їх 12. Найбільший Ненаситець або Дід. Низше порогів, на Дніпрі знаходять ся численні острови. На сих островах була в різних часах столиця Запорожа: Січ. Добігаючи до Чорного моря, зливаєть ся з рікою Чорного моря у великий лиман. До Дніпра впадає багато менших рік, як Березина, Припеть, Стugna, Рось, Десна, Сула, Ворскла.

Друга по величині ріка, се Дністер. Впливає у Високім Бескиді. Спершу се ріка гірська, а коло Нижнева виходить в Подільський яр. Довгий він на 1,300 кільометрів. До Дністра впадають з правого боку самбірська Бистриця і Стрваж, а з лівого: Верещиця, Гнила і Золота Липа, Серет, Збруч, Смотрич, Ущиця, Мурахва і Ягорлик.

Крім сих двох найславнійших, важнійші ще отсі: Дон у Слобідській Україні, Бог на поділю, Кубан з Кавказу, Прут, що впливає з Говерлі, Серет на Буковині. Всі ті ріки впадають до Чорного моря.

До Балтійського моря вливають ся через Вислу з Карпат: Попрад, Віслока, Сян, а з Росточа і Підкарпатя: Вишня, Скло, Вепр, Буг, Полтава і інші.

Як бачимо, земля наша велика і простора. Та вона й богата! Українська земля найкрасша і найбільш урожайна в цілій Европі, яка родить всякі збіжа; на Україні є ліси великі, а в них звіря й птиці багато. Крім того українські землі мають також багато природних скарбів. Із землі добувають сіль в Галичині на Підкарпатю та над Чорним морем, нафту і земний віск у східній Галичині та під Кавказом, залізо коло Катеринослава і на Волині а камінний вуголь над Доном в Катеринославщині та на Покутю. Богата українська земля. На жаль з тих богатств користають більше чужинці ніж український нарід. Чужинці на українських землях багатіють, а ми бідуюмо... Та чейже з просвітою прийдемо до сього, що заберемо в свої руки й самі будемо з них користати.

ПРО БУКОВИНУ І ХТО В НІЙ ЖИВЕ.

Народ, що замешкує сю частину нашої України, називає сей край “Зелена Буковина”. І зовсім слушно. Сей край, який припирає від заходу до буковинських Карпат, є поділений кількома рівнобіжно пливучими ріками, як Серет, Сучава і Молдава на кілька пасів; чим даліше на полудне, тим ціла околиця є зеленіша від величезних буковинських лісів, поміж якими тягнуть ся зелені пасма лугів і піль, та ховають ся тихі села.

Буковина належить культурно і економічно до найгірше запустілих і занедбалих країв в австрійській державі. Вбита клином поміж Галичину і Угорщину, не має ніяких комунікаційних получень поміж сими краями і ще днесь остала краєм з найбільше примітивною культурою рільництва в Європі. До перва перед пару літ перед вибухом війни європейської, край завдяки всіляким організаціям у яких вели перед каси системи Райфанзена, став поволи просвічати ся. Народ з’убожілий і від віків висисаний жидівськими п’явками став поволи отрясати ся з сїтий тих п’явок, а через заводжене курсів рільництва, читалень і т. п., організацій, двигати ся культурно. Та господарка лихварів, яку десятиліттями терпіло правительство на Буковині, так скорумпувала населене, що і каса Райфанзена змогла удержати ся тільки завдяки мільонам корон, які в них вложило правительство. Таксамо піднято в послїдних часах проби завести в краю якийсь промисл, однак вони не видали ніяких плодів.

Буковинські селяни головно все ще удержують ся з рільництва і хову худоби. Тут сїють по найбільшій части жито, пшеницю, а понад Прутом і кукурудзу; в полудневій Буковині управляють також досить винограду. Дуже високо є розвинений домашний промисл, а українські вишивки з Буковини належать до найгарніших.

Населене Буковини є українсько-румунське. Загалом не знати, чи є де на світі другий край, де булоб помішаних з собою тільки національностей, що їх є на Буковині. Крім сих двох головних народів є на Буковині багато Німців, дещо Поляків, Мадярів, Циганів, Вірмен, Жидів, Словаків, а навіть де-

кілька тисяч корінних Москалів, так званих Липованів, котрих однак московська армія втікаюча мин. року, забрала силоміць зі собою.

Перед 14-им столітєм Буковину заселявали виключно тільки Українці, на що вказує обставина, що навіть на самій полудневій границі, посеред чисто румунського населеня стрічає ся українські села. В половині 14-го столітя наступила перша мандрівка Волохів до сего краю, які дотерли після поданя аж до міста Кімполюнга і тут в році 1534 заложили князівство Волощини. Тарговісте і Сучава до половини 18-го столітя були столицями сего князівства. Та український елемент, який збитими лавами мешкав дальше на північ від сих областей, не допустив до дальшого поширюваня ся Румунів на українських землях.

Днесь числами населене Буковини представляє ся після спису населеня з 1910 р. так: — всего населеня було на Буковині 794,929; з того Українців 305, 101 або 38 процент; Румунів 273,254 або 34 процент; Німців 168,851, або 21 процент; Польків 36,210, або 4 процент, а оставших три процент припадає на Словаків, Мадярів, Словінців, Циганів, Вірмен і т. п.

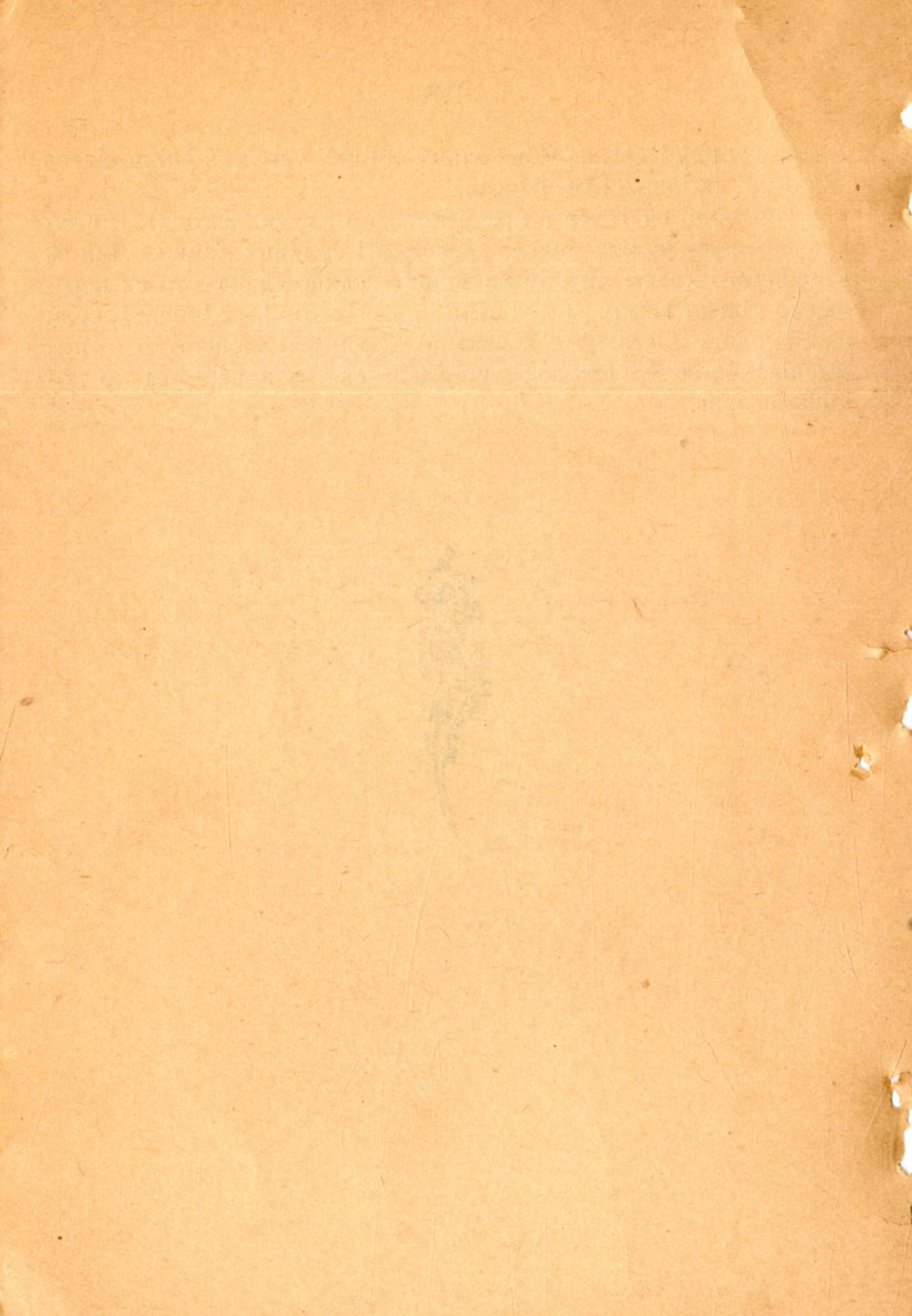
Дотично языкової границі поміж двома головними племенами замешкуючими Буковину а се Українцями і Румунами, то нею є ріка Молдава; та все таки, як се було в горі зазначено, на самім полудни Буковини, над румунською границею стрічає ся українські села. Українці мешкають збитими лавами в повітах Чернівці, Кіцмань, Вижняця і Серет, а кромі того з повіту політичного Сторожинець, в судових округах Силетин і Сторожинець, а в політ. повіті Радівці в судовім окрузі Селетин. Прочі лежачі на полудне повіти Буковини є переважно з більшостию румунського населеня. Та се румунське населене тих повітів є того рода, що приміром на найчистіший румунський повіт Кімполюнг, який числить 25,753 мешканців, припадає все ще 5,888.Українців.

Звертає головно на себе увагу велике число Німців на Буковині. Се все є зайді кольоністи. Перші німецькі кольоністи прибули на Буковину в році 1787, се були кольоністи з Віртенбергії; за ними опісля прийшли Саксонці, Баварці, Німці

з Семигороду і з Чех. Вони занимали цілі околиці, які до днесь заховали ся чисто німецькими.

Находячі ся тепер в краю копальні і гути, находят ся виключно в німецьких руках. Таксамо і солярня Кацик. Також і випасом і ховом худоби на велику скалю займають ся переважно тільки Німці. І хоч Німці за всіх трох національностей на Буковині чисельно є найменші, урядовою мовою по судах, а викладовою по школах задержала ся німецька мова по нинішній день.

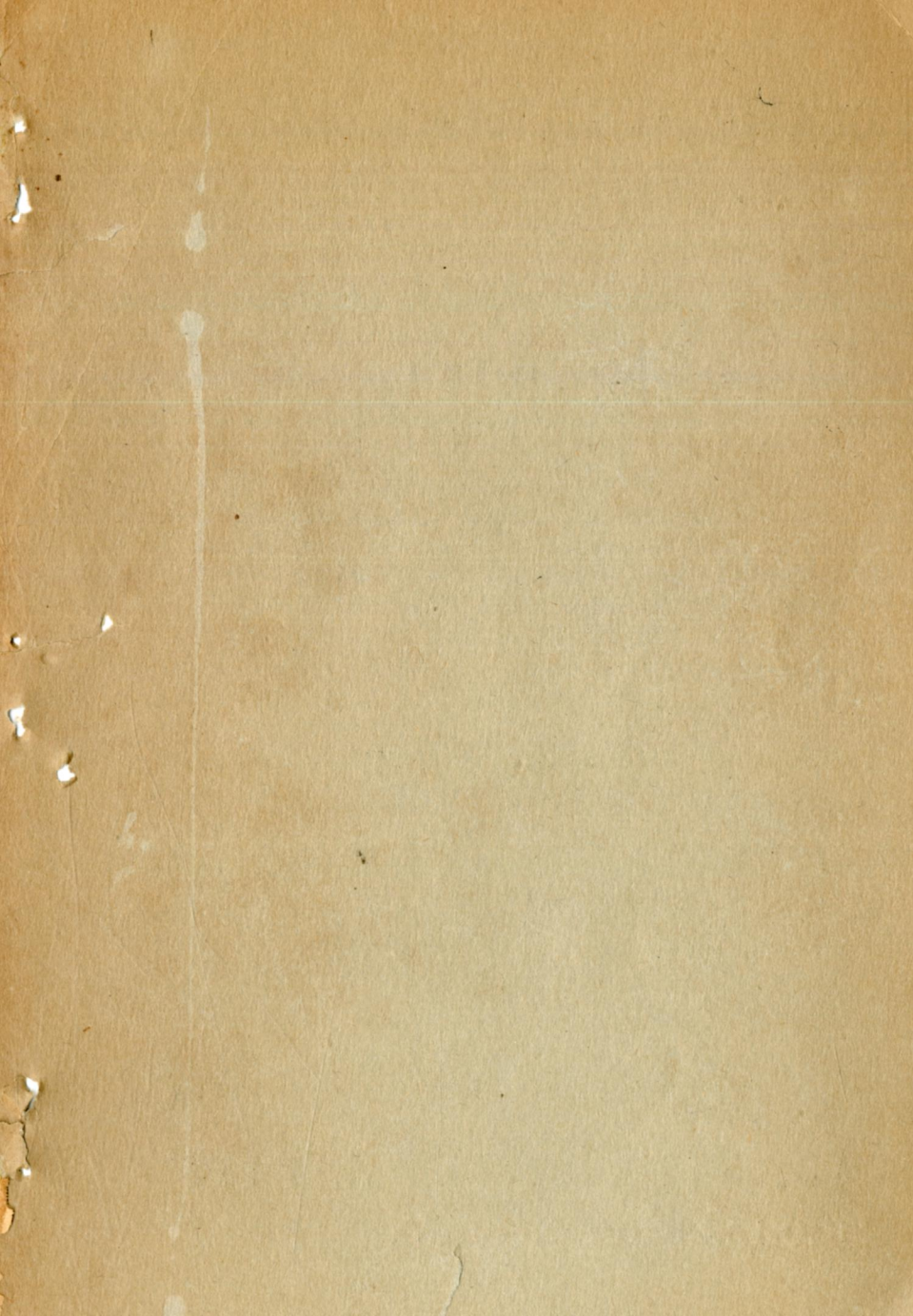

ЗМІСТ.

	стор.
Вступне слово	3
I. Україна під владою князів	7—25
1. Початок української держави. Перші українські князі	7
2. Св. Володимир. Християнство на Україні	9
3. Україна поділена на уділи. Ярослав Мудрий	11
4. Княжі усобиці і Володимир Мономах	12
5. Занепад Кііва. Початок великого князівства Московського	14
6. Почин окремого князівства Галицького	16
7. Другий напад Татар. Данило король України	17
8. Князь Лев і затрата самостійности Галицької України	22
9. Устрій і жите в стародавній Україні за князів	22
II. Україна під владою Литви, Польщі й Угорщини	27—49
1. Почин Литовської держави. Зукраїнізоване Литви	27
2. Спир Литви з Польщею про спадщину Галицько-Володимирського князівства. Галицька Україна переходить під владу польського короля Казимира та Угрів.	29
3. Ягайло вел. князь литовський. Злука Литви з Польщею, Галицька Україна переходить під постійну владу Польщі	32
4. Злука Литви з Польщею в Люблинській унії	35
5. Наслідки Люблинської унії для України	36
6. Змагання до просвітних і релігійних відродін	38
7. Церковна унія Берестейська	41
8. Петро Могила і Київська Академія	47
III. Борьба козащини і українського народу за самостійність України	49—95
1. Почини козащини	49
2. Запорожська Січ	52
3. Почин боротьби козащини з Польщею	58
4. Петро Конашевич Сагайдачний	62
5. Нові ворохобні козацькі	65
6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький	67
7. Дальша війна, облога Збаража, бій під Зборовом	69
8. Бій під Берестечком. Білоцерківський мир	71
9. Руїна	73
10. Гетьмановане Івана Мазепи	79
11. Обмежене самоуправи на Україні	83
12. Бутрішний лад на Україні за козащини	85
13. Гайдамаччина і колівщина	90
14. Зруйноване Січи	92
IV. Український нарід під владою Австрії і Росії	97
1. Україна під владою Росії	97
2. Галицька Україна під владою Габсбургів	102
3. Відродини української народности в Галичині	104
4. Буковинська Україна під владою Австрії	111
5. Занепад українського народу на Угорщині	113
V. Українці в Америці	115
VI. Географія України	117

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ.

1. Свята Ольга і Святий Володимир	8
2. Пам'ятник св. Володимира в Києві	10
3. Соборна церква св. Софії в Києві	11
4. Князь Ярослав Мудрий	13
5. Домовина Ярослава Мудрого	14
6. Князь Володимир Мономах	15
7. Князь Данило король України	18
8. Королівський вінець Данила	19
9. Князь Лев	21
10. Преподобний Нестор, український літописець	22
11. Домовина Нестора в київських печерах	23
12. Князь Константин Острогський	30
13. Заведене фундації кн. Конст. Острогського в Тернополі	40
14. Вид Кремліна в Москві	43
15. Київський митрополит Рутський	44
16. Мелетій Смотрицький	45
17. Київський митрополит Петро Могила	46
18. Дніпрові пороги	51
19. Козацька чайка і галера	53
20. Запорозька Січ	54
21. Козацький табор	56
22. Матір Божа з Запорозжцями, що молять ся	57
23. Зимовик Запорозжця	60
24. Знамена козацькі	61
25. Петро Конашевич Сагайдачний	64
27. Богдан Хмельницький	70
28. Гетьман Іван Виговський	74
29. Гетьман Петро Дорошенко	78
30. Гетьман Іван Мазепа	80
31. Наказний гетьман Павло Полуботок	84
32. Сидячий Запорожець	87
33. Одежа Запорозжця	88
34. Торбан	89
35. Іван Котляревський	98
36. Пам'ятник Котляревського в Полтаві	99
37. Тарас Шевченко	100
38. Маркіян Шашкевич	105
39. Похоронний похід з домовиною Шашкевича з Новосілок до Львова	106
40. Степан Качала	108
41. Юрій Федькович	111

КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР

Се найстарша, найбільша і найдешевша просвітно - економічна і політична українська тижнева часопись. Стоячи на чисто українсько - канадійським ґрунті і удержуючись виключно з передплати, оголошень і друкарських робіт, ся часопись

Щиро боронить справ українського народу ріжних кляс.

Хто читає "Канадійського Фармера" той вже переконаний, що він "За Правду і Волю" свого народа йде сьміло в бій з чужими і своїми ворогами на що зріст числа нових передплатників о нілька тисяч кожного року с хиба найліпшим сьвідочтвом.

Отже передплатіть і собі сю часопись

а переконастесь, що без неї опісля не будете. Ті читає щонайменше двацять тисяч людей, то чомуж і Ви не малиб її читати?

В ній найдете завжди найбільше ріжних цікавих новинек, дописей, просвітно - наукових стать, оповідань та ще дещо.

Річна передплата в Канаді виносить .....

Поза Канадою .....

Передплачувати можна і на піврік.

Вартісні премії даємо до кожної цілорічної передплати. —

На кредит нікому часописи не висилаємо.

Адресувати треба так: —

Canadian Farmer
120-122 King Str.   Winnipeg, Man.

KL,

1.5.194
2027171

II
И 659.836
~~2nd~~

20